

সাহিত্য আলোচনী : ষষ্ঠ সংখ্যা

দ্রষ্টা

কে.চি. দাস কমার্চ কলেজ লিটাৰেৰি ফ'ৰাম
গুরাহাটী

কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ লিটাৰেৰি ফ'ৰাম
বাৰ্ষিক সাহিত্য ই আলোচনী

দ্রষ্টা

ষষ্ঠ - সংখ্যা

২০২২

DRASTA

Sixth Issue

2022

Annual Literary E Magazine of
K.C. Das Commerce College Literary Forum

Editors

Archana Bora

Purnima Singh

সম্পাদনা সমিতি :

উপদেষ্টা : ড⁰ হৃষিকেশ বৰুৱা
অধ্যক্ষ, কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ

সম্পাদক : অৰ্চনা বৰা
সহকাৰী অধ্যাপক, ইংৰাজী বিভাগ
: পূৰ্ণিমা সিং
সহকাৰী অধ্যাপক, হিন্দী বিভাগ

কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ লিটাৰেৰি ফ'ৰাম :

সভাপতি : ড⁰ প্ৰাৰ্থনা বৰুৱা, বিভাগীয় প্ৰধান, ইংৰাজী বিভাগ।

সম্পাদক : ড⁰ স্বপ্না স্মৃতি মহন্ত, বিভাগীয় প্ৰধান, অসমীয়া বিভাগ।

কোষাধ্যক্ষ : চিন্ময়ী দাস, সহকাৰী অধ্যাপক, হিন্দী বিভাগ।

সদস্যবৃন্দ : ড⁰ দীপক বৰ্মন, সহযোগী অধ্যাপক, অসমীয়া বিভাগ।
অঞ্জিতা বৰা, সহকাৰী অধ্যাপক, ইংৰাজী বিভাগ।
অৰ্চনা বৰা, সহকাৰী অধ্যাপক, ইংৰাজী বিভাগ।
শংকৰজ্যোতি চৌধুৰী, সহকাৰী অধ্যাপক, ইংৰাজী বিভাগ।
ড⁰ শ্ৰাৱণী ভদ্ৰ, সহযোগী অধ্যাপক, বাংলা বিভাগ।
কল্পনা দত্ত ধৰ, সহকাৰী অধ্যাপক, বাংলা বিভাগ।
পূৰ্ণিমা সিং, সহকাৰী অধ্যাপক, হিন্দী বিভাগ।

From the Desk of the Principal

Literary magazine in a Commerce College! Well! Silos need to be broken. Today's world needs a specialist or a super-specialist who understands or appreciates other domains of knowledge.

In our urge to surge over Mother Nature, mankind created Anthroposphere, the elements of which are increasingly seen to interfere with other natural spheres thereby triggering a huge dent in the carrying capacity of our Earth. In most cases we have failed to integrate the humane shade of mankind in our planned events and actions. There are denumerable instances of peaceful co-existence of man and nature across space and time on Earth. Our very own culture and traditions are loaded with such thought processes and practices, instances of which are embedded on the pages of history and literature.

NEP-2020 which is all set to trigger a paradigm shift in the country's educational framework from the toddler's level to the highest stratum desires to develop good human beings capable of rational thought and action, possessing compassion and empathy, courage and resilience, scientific temper and creative imagination with sound ethical values.

A literary magazine has enough ingredients to usher in a change in the readers. Literature mostly depicts elements of creative thought processes or trails of human experiences. Studying literature catalyses a broad and accommodative mind set. The readers always end up much richer than expected. Significance of a literary magazine at the College level is therefore immense. In practice and from this perspective however, literature has been marginalised

Literature allows the reader to retrospect, introspect and learn about life on Earth from the ones who walked before. Readers can have a better understanding of culture, tradition and relationship of man with other natural resources. Literary outputs had sown the seeds of sustainable development much before than realised by modern Man. These traits need to be imbibed by the current generation of youth who are the future business leaders of our society. The humane shade, importance of peaceful co-existence of different elements of nature must be allocated significant weightage while developing business plans in order to achieve the goals of sustainable development.

It gives me immense happiness to share with readers that the K. C. Das Commerce College Literary Forum has creatively crafted yet another issue of 'Drasta': the multi-lingual literary magazine. I congratulate the contributors as well as everyone involved in reviving and bringing out this issue.

Dr. Hrishikesh Baruah

Principal

K. C. Das Commerce College

EDITORIAL

Literature allows a person to step back in time and learn about life on earth from the ones who walked before us. From literature, we can gather a better understanding of culture and have a greater appreciation of them. It can relieve stress and anxiety. To reap such benefits of literature and to create the culture of reading and writing among the 'bloming buds', 'K. C. Das Commerce College Literary Forum' was formed. Since then the forum has been working towards the fulfilment of its objectives. As a part of this effort, the annual multi-lingual magazine 'Drasta' came into being.

This year, it has been decided to bring out 'Drasta' as an e-magazine. Articles and other pieces of literary writing have been collected from the students, members of the forum and guest writers from outside. We are grateful to those who have contributed to it.

Archana Bora
Purnima Singh

দ্রষ্টাৰ ভিতৰ চ'ৰাত -

অসমীয়া বিভাগ

- ভাষা আৰু সংস্কৃতি সম্পৰ্কে দুআষাৰ, —ড⁰ নগেন শইকীয়া 1
- প্ৰাচীন ভাৰতৰ শিক্ষা ব্যৱস্থা (প্ৰাৰম্ভিক পৰ্যায়), —ড⁰ স্বপ্নাস্মৃতি মহন্ত 5
- ছচিয়েল মিডিয়া : ইয়াৰ ইতিবাচক আৰু নেতিবাচক প্ৰয়োগ, —তৰঙ্গিনী দাস 7
- প্ৰজন্ম—মানস প্ৰতীম ডেকা 9

ইংৰাজী বিভাগ

- Guest Column :
Poems by Rimi Nath, Assistant Professor, Department of English, NEHU 10
- Human Values in Educational Institutions - A Need of the Hour,
Dr. Prarthana Barua 13
- Teaching of William Wordsworth, Archana Bora 14
- Shelter, Anwesha Deb 17
- A short story on How God Created Mother, Kritika Ghorawat 19
- New City New Beginning, Anisha Choudhary 22
- What Human Values Hold ? Peace, Rahul Rohan Paul 23
- Live the Way you Are, Akangsha Saha 25
- Significance of Ethical Values, Aditya Kumar Singh 26
- Control of Emotions, Udit Das 28
- Your Doings May Benefit Someone Else Too, Diksha Mazumdar 30
- Opportunity in Obstacles, Anurag Paul 31

বাংলা বিভাগ

- ভগিনী নিবেদিতা শিক্ষাচিন্তা ড⁰ তপতী সাহা 32
- আত্মোন্নতিৰ অন্যতম পথ কৰ্মযোগ ড⁰ মৃদুল ঘোষা 35
- নান্দনিক দৃষ্টিতে 'গুৰাপালি' শিবানী দে 38
- উপন্যাসে আঞ্চলিকতা ও মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়ে 'পদ্মী নদীৰ মাৰি' ড⁰ শ্ৰাবণী ভদ্র 42
- বাণিজ্য শিক্ষায় সাহিত্য কল্পনা দত্তধৰ 45
- বাংলার সংস্কৃতি শিবনাথ দাস (ছাত্ৰ) 49
- কৰ্তব্যজ্ঞান গুনগুন দাস (ছাত্ৰী) 50
- ৮ ভাইয়ের কাজ প্ৰীতম নাথ (ছাত্ৰ) 51
- বৃষ্টি ৰীতা দাস (ছাত্ৰী) 52
- দুটি কবিতা প্ৰিয়া মণ্ডল (ছাত্ৰী) 53

हिन्दी विभाग

• आजादी का अमृत महोत्सव एवं मानव मूल्य (अतिथि लेख)	कामेश्वर नाथ मिश्र	54
• 'छात्र जीवन और विश्वविद्यालय' विशेष संदर्भ ' : 'कैसी आगी लगाई ' (अतिथि लेख)	डॉ नागेन्द्र प्रसाद सिंह पटेल	55
• मानव मूल्य तथा नैतिक मूल्य (अतिथि लेख)	बबीता हजारिका डेका	59
• सदाचार	पूर्णमा सिंह	60
• मानवीय मूल्य : एक सार्वभौमिक मूल्यवान अभिव्यक्ति	चिन्मयी दास	63
• शिक्षा में मानव मूल्यों की आवश्यकता	आस्था उपाध्याय	65
• गुरु और शिष्य का संबंध	स्नेहा नाथ	66
• आखिर आप क्या करते?	शिवम कुमार महतो	67
• डर से मुलाकात	शिवम कुमार महतो	68
• समय का सदुपयोग	ईशा राज	69
• आखिर मैं ही क्यों चुप रहूं?	ईशा राज	70
• मेहनत का फल	मुकेश	71
• मानवीय मूल्य : एक आवश्यक शिक्षा	आराधना सिंह	72
• मानवीय मूल्य	निखिल मातोलिया	73
• संघर्ष	अभिषेक साहनी	74
• ईमानदारी का महत्व	आयुष सिंह	75

ৰাষ্ট্ৰীয় শিক্ষক বঁটা গ্ৰহণ কৰি দিয়া ভাষণ

ভাষা আৰু সংস্কৃতি সম্পৰ্কে দুআষাৰ

ড° নগেন শইকীয়া

৭ নৱেম্বৰ, ২০১৯

কে চি দাস কমাৰ্চ কলেজৰ অধ্যক্ষ ডাঙৰীয়া, অনুষ্ঠানৰ মুখ্য অতিথি প্ৰাক্তন উপাচাৰ্য, অসম চৰকাৰৰ শিক্ষা-উপদেষ্টা, ভাটনগৰ বঁটা বিজয়ী বিজ্ঞানী, অধ্যাপক মিহিৰকান্তি চৌধুৰী ডাঙৰীয়া, এই মহাবিদ্যালয়ৰ পৰিচালনা সমিতিৰ অধ্যক্ষ সমন্বিতে সদস্যসকল, এই মহাবিদ্যালয়ৰ শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰীসকল, মৰমৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল আৰু নিমন্ত্ৰিত সুধীমণ্ডলী। মই আপোনাসকলক মোৰ আন্তৰিক নমস্কাৰ জ্ঞাপন কৰিছোঁ।

এই মহাবিদ্যালয়ৰ প্ৰতিষ্ঠা দিৱসত মহাবিদ্যালয়ে ইতিপূৰ্বে একোগৰাকী শিক্ষকক দান কৰি অহা ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰৰ বাবে বিশিষ্ট বিচাৰকসকলৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি মোক নিৰ্বাচন কৰাৰ বাবে মই অভিভূত আৰু কৃতজ্ঞ হৈছোঁ।

বিভিন্ন সময়ত অনেকে মোক যেতিয়া অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি বা প্ৰাক্তন সাংসদ বুলি সম্বোধন কৰে মই অস্বস্তি অনুভৱ কৰোঁ। কাৰণ তেনে পৰিচয়সমূহ একোটা সময়ৰ বাবেহে। কিন্তু মই এজন শিক্ষকৰ সন্তান আৰু মই নিজেও এগৰাকী শিক্ষক আৰু অসমীয়া ভাষাত লিখা এজন সামান্য ভাৰতীয় লেখক বুলি নিজে ভাবোঁ। লেখক বুলি নকলেও মোৰ কোনো আপত্তি নাই। কিন্তু শিক্ষকতাৰ পৰা অৱসৰ গ্ৰহণ কৰিলেও মই নিজকে চৌবিছ ঘণ্টায় এজন সাধাৰণ শিক্ষক বুলি অনুভৱ কৰোঁ। আপোনালোকে মোক দান কৰা শিক্ষকৰ পৰিচয়টিয়ে সেইবাবে মোক সঁচাকৈয়ে অভিভূত কৰি তুলিছে।

মই নাজানো এজন শিক্ষকৰ উপযুক্ত গুণ মোৰ কিমান আছে। কিন্তু মই স্কুলৰ শিক্ষকতাৰেই জীৱন আৰম্ভ কৰি বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শিক্ষক হিচাপে অৱসৰ গ্ৰহণ কৰাৰো প্ৰায় কুৰি বছৰ হ'ল। মোৰ জীৱনৰ সৰহখিনি সময় শিক্ষকতাৰ লগতেই জড়িত হৈ আছিলোঁ আৰু এতিয়াও মানসিকভাৱে মই জড়িত হৈ আছোঁ। মই আশা কৰোঁ এই মহাবিদ্যালয়ে শিক্ষকৰ সন্মানার্থে প্ৰৱৰ্তন কৰা এই বঁটা বোধকৰোঁ আমাৰ ৰাজ্যখনত এইটোৱেই প্ৰথম। এই মহাবিদ্যালয়ে সমগ্ৰ ৰাজ্যখনত উন্নত শিক্ষাৰ আৰ্হি দেখুৱাই আগবাঢ়ি গৈ থাকক এই বাঞ্ছাৰে মোৰ সশ্ৰদ্ধ শুভেচ্ছা জ্ঞাপন কৰিলোঁ।

মোক দুৰভাষাযোগেই কোৱা হৈছিল যে প্ৰতিষ্ঠা দিৱস উপলক্ষে মই নিজে বহু এটি বিষয়ে দুআষাৰ ক'ব লাগে। বিষয় অনেক আছে, কিন্তু মই খুব চমুকৈ ভাষা আৰু সংস্কৃতি-সম্পৰ্কে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি কেইটামান কথা ক'ব খোজোঁ—

আমি আমাৰ ভাব প্ৰকাশৰ বাবে আমাৰ মুখ বিবৰৰ বিভিন্ন অংগ আৰু মাংসপেশীৰ সঞ্চালনেৰে সৃষ্টি কৰা ধ্বনি-সমষ্টিক ভাষা বুলি কওঁ। 'ভাব' শব্দটোৱে বহল অৰ্থত আমাৰ চিন্তা, কল্পনা, অনুভৱ, অভিজ্ঞতা আদি সকলোবোৰ জ্ঞাপন কৰিব খোজা বিষয় সামৰে। কিন্তু আমি যে কেৱল মুখ বিবৰ-নিঃসৃত ধ্বনিৰেই মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰোঁ এনে নহয়, বৰং সুৰেৰে, আন কোনো পদাৰ্থৰ সহযোগত কৰা শব্দৰে, আকাৰে-ইংগিতে, শৰীৰৰ বিভিন্ন অংগ সঞ্চালনৰ দ্বাৰা, কোনো বিষয় আঁকি নাইবা কেতিয়াবা মনে মনে থাকিও ভাব প্ৰকাশ কৰোঁ। এতেকে নৃত্য, গীত, বাদ্য, চিত্ৰ আদি প্ৰতিটো কৰ্মই একোটি ভাষা। খঙত বা আনন্দত, ঘৃণাত বা দুখত শব্দ নোহোৱাকৈ প্ৰকাশ কৰা ভাব-ভংগীও ভাষা। তদুপৰি, নিৰূপিত অৰ্থ বা ব্যঞ্জনা সৃষ্টি কৰা স্বভাবধৰ্মকো ভাষা বোলা হয়; যেনে—ছবিৰ ভাষা, চিনেমাৰ ভাষা, পৰিৱেশৰ ভাষা, অৱস্থাৰ ভাষা, ইত্যাদি। নীৰৱতাৰো ভাষা আছে। এই কথাও স্মৰ্তব্য যে কেৱল মানুহৰে নহয়, জীৱ-জন্তু, পশু-পক্ষীৰো নিজস্ব ভাষা আছে। সিহঁতে স্বভাৱজ প্ৰবৃত্তি প্ৰকাশৰ বাবে কৰা শব্দ আৰু আচৰণেৰে নিজৰ অস্তিত্ব ঘোষণা কৰে। আনকি, নিসৰ্গৰো ভাষা আছে। ৰ'দত শুকাই যোৱা গছপাত বা বৰষুণত সজাল ধৰা গছ-গছনিৰ ৰূপেই সিহঁতৰ অৱস্থাৰ কথা ব্যক্ত কৰে। এতেকে, ভাষা কাৰ নাইনো? যদি প্ৰকৃতিৰ ভাষা নাথায়, মানুহে অৱস্থা অনুসৰি নিজৰ ভাব তাত আৰোপ কৰি হ'লেও প্ৰকৃতিক ভাষা দি লয়।

ভাষাৰ এই বিপুল প্ৰয়োগ সত্ত্বেও আমি যেতিয়া সাধাৰণভাৱে 'ভাষা'ৰ কথা কওঁ তেতিয়া মানুহৰ মুখৰ 'ভাষা'ৰ কথাকে বুজাও। আন সকলো ভাষাৰে একোটা সাৰ্বজনীন চৰিত্ৰ আছে। যেনে শৰীৰৰ ভাষাৰ, সুৰৰ ভাষাৰ বা ছবিৰ ভাষাৰ বা কোনো ধ্বনিৰ ভাষাৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ যিকোনো মানুহেই অনুধাৱন কৰিব পাৰে; কিন্তু মানুহৰ মুখৰ ভাষা অনুধাৱন কৰিব পাৰে কেৱল সেই ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা বা সেই ভাষাৰ লগত পৰিচয় থকা লোকেহে। অৰ্থাৎ মুখৰ ভাষাৰ চৰিত্ৰ সাৰ্বজনীন নহয়। এতেকে এনে ভাষাৰ সীমাৱদ্ধতা আছে। অথচ, মানুহৰ মুখৰ ভাষাৰ ব্যৱহাৰ আৰু শক্তিটোৱেই হ'ল আন সকলোবোৰ ভাষাতকৈ হাজাৰ গুণে বেছি।

মুখৰ ভাষাৰ চৰিত্ৰ সাৰ্বজনীন নহয়। কাৰণ, অঞ্চল, কাল আৰু নৃ-গোষ্ঠীগত বা সামাজিক গোষ্ঠীগত ভাগ অনুসৰি প্ৰত্যেক জনসমষ্টিৰ ভাষা পৃথক পৃথক। আনকি একোটা মূলৰপৰা ওলোৱা ভাষাসমূহৰ মাজতে কালক্ৰমিত ধ্বনিগত, ৰূপগত আৰু শব্দ সত্তাৰগত পৃথকতা এনেভাৱে গঢ় লৈ উঠে, এটা ভাষা কোৱা লোকে আনটো সমগ্ৰোত্ৰীয় ভাষা বুজি নোপোৱা হয়। 'বাইবেল'ত এটা গল্প আছে যে পৃথিৱীত প্ৰথমতে সকলো মানুহৰ ভাষা এক আছিল; সিহঁতে নিজৰ বাবে এখন নগৰ আৰু ওখ ঘৰ নিৰ্মাণ কৰি একেলগে একমুঠ হৈ বসবাস কৰি থকাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলত যিহোৱাই অৰ্থাৎ ঈশ্বৰে সিহঁত একমুঠ হ'ব নোৱাৰিবৰ বাবে বেলেগ বেলেগ ভাষা সৃষ্টি কৰি সিহঁতক ভাগ ভাগ কৰিলে। সিহঁতে নিৰ্মাণ কৰা সেই ওখ ঘৰটোক বোলা হৈছিল 'টাৱাৰ অভ বাবেল'।

এই গল্পৰ কথা বাদ দিলেও পৃথিৱীজুৰি থকা অজস্ৰ ভাষাৰ অৱস্থিতিয়ে মানুহক যে ইটো গোটৰ পৰা সিটোক পৃথক কৰি আহিছে সেই সম্পৰ্কে কোনো সন্দেহ নাই। পণ্ডিতসকলে ভৌগোলিক অৱস্থানৰ ভিত্তিত পৃথিৱীৰ ভাষাসমূহক আমেৰিকা অঞ্চলৰ ভাষা, প্ৰশান্ত মহাসাগৰীয় অঞ্চলৰ ভাষা, আফ্ৰিকা অঞ্চলৰ ভাষা আৰু ইউৰেছিয়া অঞ্চলৰ ভাষা— এই চাৰিভাগত ভগাইছে। আমেৰিকা অঞ্চলৰ ভাষাসমূহক কানাডা আৰু যুক্তৰাষ্ট্ৰ শাখা, মেস্কিকো আৰু মধ্য আমেৰিকা শাখা আৰু দক্ষিণ আমেৰিকা শাখাত ভগোৱা হৈছে আৰু এই শাখাসমূহৰ অনেক ভাষাৰ উদ্ভৱ হৈছে। প্ৰশান্ত মহাসাগৰীয় অঞ্চলৰ ভাষাসমূহক ইন্দোনেছীয়, মহাসাগৰীয়, পপুৱা, অষ্ট্ৰেলিয় আৰু টাৰ্কেণীয় এই পাঁচোটা ভাগত ভগোৱা হৈছে আৰু এই ভাগকেইটাৰ পৰা অনেক সৰু-বৰ ভাষা ওলাইছে। ইউৰেছীয় অঞ্চলৰ ভাষাসমূহক

ইউৰাল, আৰ্লটাই, ককেছীয়, তিব্বত-চীন, ইণ্ডো-ইউৰোপীয়, দ্ৰাবিড়, অষ্ট্ৰিক আদি ভাগত ভগোৱা হৈছে আৰু প্ৰতিটো ভাগৰ পৰা অজস্ৰ ভাগৰ উদ্ভৱ হৈছে।

আমাৰ ৰাজ্যখনৰ ভাষাৰ মানচিত্ৰলৈ যদি চকু দিয়া হয় দেখা যাব ইয়াত দ্ৰাবিড় আৰু নেগ্ৰিটো মূলৰ কোনো ভাষা নাই; অষ্ট্ৰিক মূলৰ ভাষা খাচী ভাষাটো আছে; কিন্তু অষ্ট্ৰিক মূলৰ অনেক শব্দ অসমীয়াৰে ধৰি অন্যান্য খলুৱা ভাষাসমূহতো আছে। ইণ্ডো-ইউৰোপীয় মূলৰ অসমীয়া ভাষাৰ উপৰিও তিব্বত-চীন মূলৰ তথা তিব্বত-বাৰ্মিজ মূলৰ ভাষাবিলাক হ'ল সুৰীয়া ভাষা, আৰু এনে ভাষাৰ নিজস্ব শব্দবিলাক হ'ল একাক্ষৰী বা মনোছিলেবিক। যিহেতু সুৰৰ হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘৰ ভিত্তিত অৰ্থৰ পৃথকতা ঘটে, সেইবাবে এনে মূলৰ পৰা ওলোৱা এটা ভাষা কোৱা লোকে আনটো ভাষা অনুসৰণ কৰিব নোৱাৰা হয়। সেইবাবে সমগ্ৰ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলক 'টাৱাৰ অভ্ বাবেল' বুলিলেও বুলিব পাৰি। কিন্তু, ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ পৰা উদ্ভূত, পূৰ্বৰ কামৰূপৰ ভাষা আৰু পৰৱৰ্তী কালৰ অসমীয়া ভাষা হ'ল শ্বাসাঘাত থকা শব্দ-নিৰ্ভৰ ভাষা। এতেকে স্থিৰ অৰ্থ থকা শব্দৰে পৰিপূৰ্ণ ভাষাটো স্বাভাৱিকভাৱেই কালক্ৰমত আৰ্যেতৰ ভাষামূলৰ পৰা ওলোৱা বিভিন্ন ভাষা কোৱা লোকসকলৰ প্ৰথমে ব্যৱহাৰিক ভাষা আৰু পিছলৈ মাতৃভাষালৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল। প্ৰসংগক্ৰমে উল্লেখযোগ্য যে সুৰীয়া ভাষাসমূহৰ স্বাভাৱিক কাৰণতে লিপি নথকাৰ ফলত আৰ্যেতৰ ভাষামূলৰ পৰা ওলোৱা আমাৰ খলুৱা জনগোষ্ঠীয় ভাষাসমূহৰো লিপি নাছিল। পৰৱৰ্তী কালত ক্ৰমাৎ প্ৰতিটো ভাষাত ইণ্ডো-ইউৰোপীয় মূলৰ পৰা ওলোৱা শব্দ সম্ভাৰ ব্যৱহৃত হ'বলৈ ধৰাৰ ফলত একাধিক অক্ষৰযুক্ত আৰু শ্বাসাঘাত প্ৰধান শব্দ বাঢ়ি আহিল আৰু লিপিৰ প্ৰয়োগো ঘটিবলৈ ধৰিলে। তথাপি, এই ভাষাসমূহৰ সুৰীয়া চৰিত্ৰই ভাষাসমূহক বিশিষ্টতা দান কৰি থৈছে। প্ৰতিটো ভাষাৰ ধ্বনি-বিশিষ্টতাৰ লগত বাগিন্দ্ৰিয়ৰ জোখ আৰু ব্যৱহাৰ আৰু একোটা ধ্বনি-ব্যৱহাৰৰ দীৰ্ঘদিনীয়া অভ্যাস জড়িত হৈ থাকে। সেইবাবে ভাষাভেদে ধ্বনিম (ফোনিম)ৰ চৰিত্ৰ আৰু প্ৰকাৰ বেলেগ বেলেগ হয়।

একো একোটা ভাষাৰ এনে ধ্বনিগত আৰু ৰূপগত পৃথকতাই সংশ্লিষ্ট ভাষা কণ্ঠতাসকলক স্বাভাৱিকভাৱেই সামাজিক-সাংস্কৃতিকভাৱে আৰু আৱেগিকভাৱে ঐক্যবদ্ধ কৰে। ভাষাই এনেভাৱেই ব্যক্তিত্ব লগত ব্যক্তিৰ আৰু ব্যক্তিত্ব লগত সমষ্টিৰ সম্পৰ্ক গঢ়ি তোলে। ভাষিক জাতীয় চেতনাৰো উদ্ভৱ ঘটে এনে পৰিৱেশতে। অৱশ্যে ভাষিক জাতীয় চেতনাৰ ধাৰণাটো আমাৰ দেশত ঊনবিংশ শতিকাৰ পৰাহে গঢ় লয়। ইয়াৰ মূলতে হ'ল ব্ৰিটিছ ভাৰতবৰ্ষত আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ প্ৰৱৰ্তন। আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰে শিক্ষিত লোকসকলৰ মাজত আত্মপৰিচয় আৱিষ্কাৰ আৰু আত্ম পৰিচয় প্ৰতিষ্ঠাৰ আকাংক্ষা জাগৃত হয়; তেওঁবিলাকে ভাষাৰ মাজতে আত্মপৰিচয় আৱিষ্কাৰ কৰে। নিজৰ নিজৰ ভাষা হৈ পৰে 'চিৰচেনেহী মোৰ ভাষা জননী'। ঊনবিংশ শতিকাৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰায়বোৰ প্ৰধান ভাষাই এনে এক পৰিৱেশতে নতুনকৈ আত্মপ্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। আগতে সংস্কৃতৰ বাহিৰে বাকী ভাষাবিলাকক দেশী ভাষা বুলি কোৱা হৈছিল; কোনো কোনোৱে সংস্কৃতক 'সংস্কৃত' আৰু বাকী বিলাকক 'ভাষা' বুলিছিল।

সুৰীয়া ভাষাই হওক বা শ্বাসাঘাত-নিৰ্ভৰ ভাষাই হওক, প্ৰতিটো ভাষাৰ প্ৰতিটো ধ্বনি আৰু শব্দ হ'ল একো একোটা প্ৰতীক মাৰ। ভাষাৰ জন্মৰ কথা ভাবিলে সঁচাকৈয়ে আচৰিত হ'ব লাগে কেনেকৈ মানুহে ভাব বিনিময় কৰিবলৈ ধ্বনি, সুৰ আৰু শব্দ তৈয়াৰ কৰি ল'লে। সৰু গুটি এটাৰ পৰা বিশাল বড়গছ এজোপা হোৱাৰ দৰে কেনেকৈ এটা ভাষা ডাল-পাত মেলি ডাঙৰ হৈ পৰে সেই ইতিহাসো ৰোমাঞ্চকৰ। গছ এজোপা যিদৰে মাটিৰ গুণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বাঢ়ে, ভাষা এটাও তেনেকৈ তাৰ সংস্কৃতিৰ পৃষ্ঠভূমিক নিৰ্ভৰ কৰি বাঢ়ে। সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ মান বা স্তৰৰ লগত একোটা ভাষাৰ মান বা স্তৰ নিৰ্ভৰ কৰে। সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ বিকাশ আৰু পৰিৱৰ্তনে ভাষা একোটাৰ বিকাশ আৰু পৰিৱৰ্তনো ঘটায়। সংস্কৃতিৰ লগত ভাষাৰ সম্পৰ্ক ইমান অবিচ্ছেদ্য যে ভাষা নিজেই সংশ্লিষ্ট সংস্কৃতিৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অংগ স্বৰূপে পৰিগণিত হয়। মন কৰিবলগীয়া যে একোটা ভাষাৰ নিজৰ অঞ্চলত থকা বিভিন্ন সৰু সৰু অঞ্চলৰ স্থানীয় বিশেষত্বই ভাষাটোৰ কিছু উপভাষা সৃষ্টি হোৱাতো সহায় কৰে। ভাষাৰ এনেকৈয়ে বিকাশ সাধিত হয় আৰু পৰিয়াল সম্প্ৰসাৰিত হয়।

প্ৰত্যেক সমাজ-জীৱনৰ যিদৰে এটা শৰীৰী ৰূপ আছে, তেনেদৰে আছে এটা ভাবৰূপো। সমাজ-জীৱনৰ শৰীৰী ৰূপটো নিৰ্ণয় কৰি দিয়ে ইয়াৰ ভৌগোলিক তথা প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ, জনগাঁথনিৰ স্বৰূপ, অৰ্থনৈতিক আধাৰ আৰু অৱস্থা, নৃতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য, জ্ঞান-বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিৰ স্তৰ, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, যোগাযোগ ব্যৱস্থা, দুৰ্যোগ বা যুদ্ধ আদি ঘটনা আৰু প্ৰশাসনীয় ব্যৱস্থা তথা পদ্ধতি আদিয়ে। এই বিলাক কাৰকৰ ফলত সমাজ-জীৱনৰ ৰূপৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে, সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ নতুন নতুন বিষয় সোমাই আহে। ইবিলাকৰ লগত ভাষাটো আহে নতুন শব্দ সম্ভাৰ, নতুন প্ৰকাশভংগী, নতুন 'সুৰ' আদিত।

ভাষাৰ ভাবৰূপতো যে তাৰ শৰীৰী ৰূপৰ প্ৰভাৱ নাই এনে নহয়। কিন্তু তাৰ উপৰিও উন্নত চিন্তা-ভাৱনা, নতুন দৃষ্টিভংগী আদিৰ চৰ্চা আৰু অনুশীলনে ভাষাক জটিল, সূক্ষ্ম আৰু উন্নত ভাব-কল্পনা প্ৰকাশৰ বাবে উপযোগী শব্দৰ সন্ধান কৰিবলৈ বাধ্য কৰে। সমাজ জীৱনৰ আৰু ভাষাৰো ভাব ৰূপ এনেভাৱে সমৃদ্ধ হৈ উঠে। সমাজ-জীৱনৰ ক্ষেত্ৰত আৰু ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো পৰিৱৰ্তন সাধনৰ আৰু বিকাশৰ এটা অন্তহীন যাত্ৰাপথ এনেকৈয়ে সন্মুখত পৰি থাকে।

মানুহৰ সভ্যতাৰ সাম্প্ৰতিক বিকাশে পৃথিৱীৰ গৰিষ্ঠসংখ্যক ভাষাৰ সন্মুখতে এটা ডাঙৰ আৰু কঠিন প্ৰত্যাহ্বান দাঙি ধৰিছে। সেই প্ৰত্যাহ্বান হ'ল বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিৰ দ্ৰুত বিকাশে ঘটোৱা প্ৰত্যাহ্বান। বৰ্তমানৰ সভ্যতা হ'ল বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তি-নিৰ্ভৰ সভ্যতা। এই সভ্যতাৰ লগত নিজৰ সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিক খাপ খুৱাই আগবাঢ়িব নোৱাৰা জাতিৰ বা দেশৰ সভ্যতা আৰু সংস্কৃতি সময়ত বিলুপ্ত হোৱাৰ শংকা আৰু সম্ভাৱনা প্ৰবল হৈ পৰিছে। সংস্কৃতিৰ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ অংগ ভাষাও এই শংকা আৰু সম্ভাৱনাৰ মুখত থিয় দিছেহি। কাৰণ, ভাষা জীয়াই থাকে তাৰ ব্যৱহাৰিক প্ৰয়োজনীয়তাৰ আধাৰত। এটা ভাষাই যদি সমকালীন আৰু নিকট ভৱিষ্যতৰ ব্যৱহাৰিক প্ৰয়োজন পূৰণ কৰিব নোৱাৰে সেই ভাষা আমি যিমান যত্ন কৰোঁ সুদীৰ্ঘ কালৰ বাবে জীয়াই ৰাখিব নোৱাৰোঁ।'

এতিয়া ভাষাৰ এই ব্যৱহাৰিক প্ৰয়োজন পূৰণ কৰিব পৰা ক্ষমতাৰ গুৰুত্ব এনে দ্ৰুতগতিত শক্তিশালী ৰূপত বাঢ়িছে যে কেৱল জাতীয় চেতনাৰ দ্বাৰা উদ্বুদ্ধ হৈ ভাষা শিকা মানুহৰ সংখ্যা কমি যাবলৈ ধৰিছে। আমাৰ ৰাজ্যখনলৈ

চকু দিলেই দেখা যাব মাতৃভাষা-মাধ্যমৰ বিদ্যালয় বিলাকত দ্রুতগতিত কেনেকৈ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সংখ্যা কমি গৈছে, আৰু ইংৰাজী মাধ্যমৰ বিদ্যালয় বিলাক কিমান দ্রুতভাৱে বাঢ়ি আহিছে। এই দৃশ্যটো কেৱল অসমৰ অকলশৰীয়া দৃশ্য নহয়; সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত দেখা পোৱা দৃশ্য। কেৱল ভাৰতবৰ্ষইনে? তৃতীয় বিশ্ব দেশসমূহত আৰু দ্বিতীয় বিশ্ব উন্নয়নশীল দেশবোৰতো ইংৰাজীৰ প্ৰভাৱ বাঢ়ি অহা পৰিলক্ষিত হৈছে। মাতৃভাষা মাতৃদুগ্ধৰ দৰে। কিন্তু সেই মাতৃদুগ্ধৰ ঠাইত এতিয়া আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীক 'ফিডিং বটল'-এৰে গাখীৰ খুৱাই আমি ডাঙৰ কৰিছোঁ। অসমত ইতিমধ্যে ছহেজাৰ প্ৰায়মাৰী স্কুল বন্ধ হৈ গৈছে। জাতিৰ পৰিচয় ভাষা। এনেভাৱে যদি আমাৰ দেশত মাতৃভাষা মাধ্যমৰ বিদ্যালয়সমূহ বন্ধ হ'বলৈ আৰম্ভ কৰে আমাৰ জাতীয় পৰিচয়সমূহ থাকিব ক'ত? মনত ৰাখিবলগীয়া আন এটা দিশ হ'ল যে তত্ত্বগতভাৱে ভাষাৰ কোনো সৰু-বৰ নাই। কাৰণ আটাইতকৈ সৰু বুলি ভবা ভাষা কোৱা মানুহসকলৰ বাবে সেই ভাষাটোৱেই জীৱনৰ লগত, পৃথিৱীৰ লগত পৰিচয় ঘটাইছে আৰু সেই ভাষা আমাৰ বাবে নিজৰ ভাষাটোৰ দৰে যেনেভাৱে 'চিৰ চেনেহী', তেওঁবিলাকৰ বাবেও নিজৰ ভাষা সমানেই 'চিৰ চেনেহী'। কিন্তু এই চিৰ চেনেহী ভাষাবোৰ থাকিবনে?

ইলেকট্ৰনিক্ছ প্ৰযুক্তিৰ বিকাশে ভাষাৰ ব্যৱহাৰিক প্ৰয়োজনো সীমাবদ্ধ কৰি আনি আৰু এটা আন একপ্ৰকাৰ সংকট সৃষ্টি কৰিছে। এতিয়া কম্পিউটাৰৰ ভাষা, সমাজজীৱনৰ বহুক্ষেত্ৰত নিয়ন্ত্ৰক ভাষাত পৰিণত হৈছে। সেই বুলিয়েই যে ভাষাৰ ব্যৱহাৰ আৰু মুদ্ৰণপ্ৰযুক্তি আৰু পদ্ধতি নথকা হ'ব, এনে নহয়। প্ৰশ্ন হ'ল কোনবোৰ ভাষাৰ ব্যৱহাৰ থাকিব আৰু কোনবোৰ ভাষাই উন্নততৰ মুদ্ৰণ-প্ৰযুক্তি আৰু পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰিব পৰাকৈ নিজৰ প্ৰয়োজন বৃদ্ধি কৰি গৈ থাকিব পাৰিব। যদি তাকে কৰিব নোৱাৰে ভাষাৰ ভৱিষ্যত অন্ধকাৰ হ'ব। এতেকে একবিংশ শতিকাৰ উপযোগীকৈ ভাষাক সমৃদ্ধ কৰি ব্যৱহাৰ উপযোগী কৰি ল'ব পৰাৰ ওপৰতে ভাষাৰ ভৱিষ্যত নিৰ্ভৰ কৰিছে। এনে উপযোগিতা নথকা ভাষা আমাৰ ভৱিষ্যত প্ৰজন্মই কেৱল জাতীয়তাৰ স্বাৰ্থত চৰ্চা কৰি থাকিব বুলি আশা কৰিব নোৱাৰি। সময়ৰ এক সৰ্বস্বয়ং মনত ৰাখি ভাষাক সমৃদ্ধ কৰাৰ অবিৰত যত্নৰ বাবে নিজকে সংশ্লিষ্টসকলে প্ৰস্তুত কৰিব লাগিব।

ভাষা মানৱীয় সংস্কৃতিৰে এক অংশ। সংস্কৃতি শব্দটোৱে সকলো মানৱীয় কাৰ্যকে সামৰে। মানৱীয় বুলি বুলি ক'লে আমাৰ মনলৈ এটা প্ৰশ্ন আহিব পাৰে যে অমানৱীয় কাৰ্যনো কোনবোৰ? সকলো প্ৰাণীৰে ছটা জৈৱিক প্ৰবৃত্তি আছে— কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহ, অহংকাৰ আৰু ঈৰ্ষা। এটা এটা প্ৰবৃত্তিক দমন কৰিয়েই তথা সংস্কাৰ সাধন কৰিয়েই মানুহে গঢ়ি তুলিছে তাৰ সংস্কৃতি। তাৰ সংস্কৃতিৰ লগত যিদৰে ভাব, চিন্তা, বিশ্বাস, কল্পনা, অনুভৱ জড়িত হৈ আছে তেনেভাৱে জড়িত হৈ আছে তাৰ ভৌগোলিক তথা প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ, তাৰ ঐতিহ্য-নিৰ্ভৰ সংস্কাৰ, তাৰ সৌন্দৰ্যবোধ আৰু তাৰ সৃষ্টিশীল প্ৰতিভা। জীৱ-জন্তুবিলাকে প্ৰবৃত্তিক দমন কৰিব নোৱাৰে। মানুহে দমন কৰিবলৈ শিকিছে আৰু পৃথিৱীৰ চুকে-কোণে থকা সকলো ঠাইতে গুণী-জ্ঞানী সন্ত-মহন্তসকলে সৃষ্টি কৰিছে মানুহৰ বাবে জীৱন-যাপন প্ৰণালীৰ নানা মূল্যবোধ আৰু পৰিৱেশ-নিৰ্ভৰ ৰীতি-নীতি।

মূল্যবোধ হ'ল আমাৰ সংস্পৰ্শলৈ অহা মানুহৰ বাবে অসুবিধা সৃষ্টি নকৰাকৈ কাম কৰাৰ আৰু জীৱন-যাপন কৰাৰ পদ্ধতি। যিবিলাক আচৰণে মোৰ কাষৰ দ্বিতীয়জন মানুহক অসুবিধাত পেলাব পাৰে মই তেনে কামৰ পৰা নিজকে আঁতৰাই অনাৰ নীতি গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। আমাৰ আচৰণৰ সংস্কাৰ সাধন কৰি এনেভাৱেই আমি আমাৰ সামাজিক-মানৱীয় সংস্কৃতি গঢ়ি তোলাঁ। ভাল আৰু বেয়া, উচিত আৰু অনুচিত, পাপ আৰু পুণ্য, ধৰ্ম আৰু অধৰ্ম ইবিলাকৰ বিচাৰ মানুহ আৰু সমাজৰ মংগল সাধনৰ লগত জড়িত। মানুহৰ মন আৰু শৰীৰ সুন্দৰ, সতেজ আৰু স্বাস্থ্যৱান কৰি ৰাখিবৰ বাবেই ধৰ্মপ্ৰচাৰকসকলে পৰিৱেশ আৰু সমাজ-নিৰ্ভৰ নীতি-নিয়ম প্ৰণয়ন কৰিছে। আমাৰ দেশৰ প্ৰাচীন কবিসকলে ৰামায়ণ, মহাভাৰত, বিভিন্ন শাস্ত্ৰ আৰু পুৰাণ-উপপুৰাণৰ মাজত যিবোৰ কাহিনী ৰচনা কৰি গৈছে সেইবিলাকৰ মাজতো এনেভাৱেই সৎ-অসতৰ দ্বন্দ্বৰ মাজেদি সতৰ সজয় আৰু অসতৰ পৰাজয় দেখুৱাই আহিছে। মানুহৰ মনত এই বিশ্বাস সুমুৱাই দিলে যে ভাল কাম কৰাটোৱেই পুণ্যৰ কাম আৰু পুণ্য কৰিলে মানুহৰ স্বৰ্গপ্ৰাপ্তি ঘটে আৰু মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ অনিষ্ট সাধন কৰাটোৱেই পাপ কৰ্ম আৰু এনে কাম কৰিলে নৰক প্ৰাপ্তি ঘটে। এই কথাও কোৱা হ'ল যে পুণ্য কৰিলে এই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৃষ্টিকৰ্তা ঈশ্বৰ, গড বা আল্লাই ভাল পায় আৰু অসৎ কৰ্ম বা পাপ কৰ্ম কৰিলে ভাল নাপায় ইত্যাদি। সৰ্বসাধাৰণ মানুহে স্বৰ্গপ্ৰাপ্তি আৰু ঈশ্বৰৰ আশীৰ্বাদ প্ৰাপ্তিৰ নিমিত্তে বেয়া কাম কৰাৰ পৰা বিৰত থাকে। সকলো ধৰ্মতে থকা বিভিন্ন কাহিনীৰ মাজত এই মূল্যবোধৰ শিক্ষাই ঘাই আধাৰ। সাধাৰণ মানুহে নীতি-নিয়ম আৰু কাহিনীসমূহ বিশ্বাস কৰে আৰু সেই বিশ্বাসেৰে কৰা কাম ঈশ্বৰৰ সন্তুষ্টিৰ বাবে কৰা কাম বুলি বিশ্বাস কৰে। কিন্তু 'ধমস্য তত্ত্বম্ নিহিতম্ গুহায়াম্'। অৰ্থাৎ ধৰ্মৰ তত্ত্ব গভীৰতম স্থানত থাকে। আমাৰ ভাৰতবৰ্ষত সেই গভীৰতম স্থান হ'ল উপনিষদসমূহ। যাক বেদান্ত বুলি কোৱা হয়। এই তত্ত্ব লাভ কৰিবৰ বাবে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত থকা দেখা-নেদেখা, শুনা-নুশুনা যিকোনো বিষয়ৰ কল্পনা কৰিব পাৰে কিন্তু আকাশ আৰু কালৰ কল্পনা কৰিব পৰা নাই আৰু নোৱাৰে। তত্ত্বাৰ্থীসকলৰ বাবে উপনিষদে দেখুৱাই থৈ গৈছে যে সৎ-অসতৰ ধাৰণা আপেক্ষিক। সৎ সংগই স্বৰ্গ আৰু

অসং সংগই নৰক। সং মানেই হ'ল মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ অমংগল সাধন নকৰা নীতিৰে চলা মানুহ আৰু অসং সেয়ে যি মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ অমংগল সাধন কৰে। উপনিষদে তথা বেদান্তই এই কথাও বাৰে বাৰে কৈছে যে য'ৰ পৰা এই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড সৃষ্টি হৈছে সেই সৃষ্টি শ্ৰীভিত্তিক মানুহে পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰে চিনি পাব নোৱাৰে, ধৰিব নোৱাৰে। সেই শক্তিটুকৈ ক্ষুদ্ৰতম একো থাকিব নোৱাৰে। য'ৰপৰা সকলোবোৰৰ সৃষ্টি আৰু বৃদ্ধি ঘটিছে সেয়ে 'ব্ৰহ্ম'। যাৰ ব্ৰহ্মবোধ হ'ব পাৰে নিজকে ধৰি তেওঁৰ বাবে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলোবিলাক বিষয় তেওঁৰ লগত অভিন্ন জ্ঞান কৰিব পৰা হয়। এই অভিন্নতা জানিব পাৰিলে মানুহে কেতিয়াও কোনো বিষয়ৰে ক্ষতিসাধন কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু সৰ্বসাধাৰণ মানুহে পঞ্চজ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰে দেখা পোৱা জগতখনকে সত্য জ্ঞান কৰে। এতেকে তেওঁবিলাকৰ বাবে নীতি-নিয়ম-নিয়মৰ মাজেদি নিজৰ প্ৰবৃত্তিক শাসন কৰাৰ বা দমন কৰাৰ শিক্ষাৰ প্ৰয়োজন হ'বই। তদুপৰি নিজৰ জীৱন-যাত্ৰাৰ কামৰ মাজতো মন, শৰীৰ আৰু ব্যৱহাৰ্য সকলোবোৰ সামগ্ৰী পৰিষ্কাৰ আৰু সুন্দৰকৈ গঢ়ি তোলা আৰু ৰক্ষা কৰাটো ইয়াৰ মাজত অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। সেইবাবে সংস্কৃতিয়ে মনক এনেভাৱে শাসন কৰে যে সংস্কৃতিবান মানুহে কোনো বেয়া কাম কৰিব নোৱাৰা হয়।

আমাৰ প্ৰবৃত্তিসমূহে আমাক শাসন কৰিবলৈ চাবই। কিন্তু তেনে দমন বা শাসন ওফৰাই নিজৰ মন আৰু জীৱনক নিকা আৰু সবল কৰিব পৰা সংস্কৃতি আহৰণ কৰিব পাৰিলেহে আমি সংস্কৃতিৱান হ'ম। মোতকৈ কোনো মানুহ নিম্নখাপৰ নহয়, বৰং মোতকৈ অনেক মানুহেই উচ্চখাপৰ— এই জ্ঞানটোৱে দান কৰা নম্ৰতা মানুহৰ ডাঙৰ সৌন্দৰ্য। মনৰ সৌন্দৰ্যই মানৱীয় সংস্কৃতিৰ জন্ম দিয়ে। নৃত্য, গীত, বাদ্য, অভিনয়েই সংস্কৃতি নহয়, মানুহৰ পুৱাৰ পৰা গধূলিলৈকে সমস্ত জীৱন-যাপনৰ মাজেদি মানুহৰ মনৰ সৌন্দৰ্যবোধ যেতিয়াই প্ৰকাশিত হয় সেয়াই সংস্কৃতি। এতেকে সকলো মানৱীয় কাৰ্যই এই সংস্কৃতিৰ ভিতৰুৱা।

আমি বাৰে বাৰে দুষ্কৃতিৰ দ্বাৰা প্ৰলোভিত হওঁ। নিয়ম ভংগ কৰাৰ পৰা আমি আসুৰিক আনন্দ লাভ কৰোঁ। আমি নিয়ম মানি চলিও তাৰ মাজতেই নিৰ্দোষ আনন্দ লাভৰ অনেক উপায় ল'ব পাৰোঁ। সংস্কৃতিক এনেভাৱে বুজিব পৰা আৰু সেই জ্ঞানেৰে জীৱন পৰিচালনা কৰিব পৰাৰ ওপৰতে সামগ্ৰিকভাৱে পৃথিৱীৰ ভৱিষ্যৎ নিৰ্ভৰ কৰিছে। আমাৰ নিজৰ নিজৰ মনৰ ক্ষুদ্ৰত্ব পৰিহাৰ কৰিব পাৰিলে আমি নিশ্চয় সংস্কৃতিৱান জীৱন এটাৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰিম। তেনে এটা সময় সকলোৰে বাবে বাঞ্ছা কৰি মোৰ বক্তব্যৰ সামৰণি মাৰিলোঁ।

(কে.চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ শৈক্ষিক ন্যাসৰ দ্বাৰা প্ৰদান কৰা ২০১৯ বৰ্ষৰ ৰাষ্ট্ৰীয় শিক্ষক বঁটা গ্ৰহণ কৰি ড^০ নগেন শইকীয়া ছাৰে প্ৰদান কৰা ভাষণটি ছাৰৰ অনুমতি সাপেক্ষে পাঠকৰ উদ্দেশ্যে মুদ্ৰিত ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হ'ল।)

প্ৰাচীন ভাৰতৰ শিক্ষা ব্যৱস্থা (প্ৰাৰম্ভিক পৰ্যায়)

ড° স্বপ্নাস্মৃতি মহন্ত

সহযোগী অধ্যাপক

অসমীয়া বিভাগ, কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ

প্ৰাচীন কালৰে পৰা ভাৰতবৰ্ষত শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তন হৈ আহিছিল। সমাজৰ প্ৰয়োজন আৰু ব্যক্তিগত সামাজিক দায়বদ্ধতাৰ ফলতেই শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণি। প্ৰচলিত সমাজ-ব্যৱস্থা আৰু ৰীতি-নীতিৰ ভিত্তিতেই প্ৰাচীন শিক্ষা-ব্যৱস্থা গঢ়ি উঠিছিল। প্ৰাচীন ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহৰ আধাৰত এই শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণি। বেদ-উপনিষদৰ শ্লোক আৰু ধৰ্মীয় বিচাৰ-বিবেচনাৰ বিষয়ে সৰ্বসাধাৰণক জ্ঞান দিবলৈ ঋষি-মুনি আৰু শাস্ত্ৰজ্ঞসকলে শিক্ষা প্ৰদান কৰিছিল। এই শিক্ষা-ব্যৱস্থাক বৈদিক শিক্ষা বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। বৈদিক শিক্ষাৰ দুৱাৰ সকলোৰে বাবে খোলা নাছিল।

প্ৰাচীন হিন্দু সমাজত ব্ৰাহ্মণসকলে বেদ-উপনিষদ আদি শাস্ত্ৰসমূহ অধ্যয়ন কৰি জনসাধাৰণৰ মাজত ধৰ্মীয় শিক্ষাৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। গুৰুৰ আশ্ৰমত থাকি গুৰু-আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰি শিষ্যসকলে জীৱন ধাৰণৰ প্ৰয়োজনীয় শিক্ষা আহৰণ কৰিছিল। এই গুৰু-শিষ্য পৰম্পৰা প্ৰাচীন শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ এক উল্লেখযোগ্য দিশ। শিষ্যসকলে গুৰুৰ আশ্ৰমত নিজৰ লগতে গুৰু-গৃহৰ বাবেও খাদ্য, খৰি, পানী আদি সংগ্ৰহ কৰি আনিব লাগিছিল আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ প্ৰয়োজনীয় শিক্ষা আহৰণ কৰিছিল। শিষ্যসকলে গুৰুৰ সান্নিধ্যত সমাজ জীৱনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বিষয়সমূহৰ সন্দৰ্ভত শিক্ষা লাভ কৰিছিল। কৃষি-কৰ্ম, পশু পালন আদি কৰ্মৰ জৰিয়তে তেওঁলোকৰ ব্যৱহাৰিক জ্ঞান লাভ হৈছিল।

প্ৰাচীন শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ ওপৰত ৰজা অথবা ৰাষ্ট্ৰযন্ত্ৰৰ প্ৰত্যক্ষ নিয়ন্ত্ৰণ নাছিল। সাধাৰণতে ব্ৰাহ্মণসকলে এই ব্যৱস্থাটো নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে গুৰু আশ্ৰমসমূহে ৰাজগৃহৰ পৰা অৰ্থ, ভূমি আদি লাভ কৰিছিল। এই শিক্ষা-ব্যৱস্থাত গুৰুৰ স্থান বহু উচ্চ আছিল। আনকি ৰজাঘৰেও গুৰুক যথেষ্ট সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। গুৰুসকলেও শিষ্যসকলক নিজৰ সন্তানৰ দৃষ্টিৰে চাইছিল। শিষ্যসকলৰ এই ব্ৰাহ্মাচাৰ্যৰ কাল অৰ্থাৎ শিক্ষা আহৰণৰ সময়খিনি গুৰুগৃহত কটাব লাগিছিল। শিক্ষা সমাপ্ত কৰিহে তেওঁলোক নিজ গৃহলৈ উলটিব পাৰিছিল। অৰ্থাৎ তেতিয়াৰ দিনৰ পৰাই ভাৰতবৰ্ষত আবাসিক শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন আছিল।

প্ৰাচীন শিক্ষা-ব্যৱস্থাত ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ শিক্ষা প্ৰদানৰ লগতে আত্মবোধৰ জ্ঞানো দিছিল। সাংসাৰিক দায়িত্ব সমাপন কৰি সাংসাৰিক বান্ধোনৰপৰা মুক্ত হৈ মন বা আত্মক দৈহিক বান্ধোনৰপৰা মুক্ত কৰি পৰমার্থ লাভ কৰাই আছিল শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য। শিক্ষা গ্ৰহণৰ পাছত সকলোৱে নিজৰ প্ৰয়োজন অনুযায়ী জীৱিকা নিৰ্বাহৰ পথ উলিয়াই লৈছিল। জাতিগত ভিত্তিত সাধাৰণতে বৃত্তি নিৰ্বাচন প্ৰথা জড়িত হৈ আছিল। প্ৰাচীন হিন্দু সমাজ চাৰিটা ভাগত বিভক্ত আছিল— ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ। এই বিভাজন ব্যৱস্থা কৰ্মৰ আধাৰত নিৰূপণ কৰা হৈছিল যদিও কালক্ৰমত ইয়াৰ ভিত্তিতেই জাতি-ভেদ ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি হয়। বংশানুক্ৰমিকভাৱে ব্যক্তিগত নিজৰ নিজৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ পথ নিৰ্বাচন কৰি লৈছিল। ব্ৰাহ্মণসকলে বেদ-বেদান্তৰ শিক্ষা, ক্ষত্ৰিয়সকলে যুদ্ধবিদ্যা, বৈশ্যসকলে বেপাৰ-বাণিজ্য আৰু শূদ্ৰসকলে কৃষি-শিল্প আদিৰ শিক্ষা আহৰণ কৰিছিল।

প্ৰাচীন শিক্ষা-ব্যৱস্থাত ধৰ্ম এক এবাব নোৱাৰা বিষয় হিচাপে অভিহিত কৰা হৈছিল। ব্ৰাহ্মণ গুৰুসকলে শিষ্যৰ মনত প্ৰথমে ধৰ্মীয় আস্থা আৰু অনুভূতিক শক্তিক্ৰমী কৰি তোলাৰ জ্ঞান দিছিল। কৰ্ম আৰু ধ্যান-যোগৰ দ্বাৰা আত্মাৰ পৰিত্ৰতা ৰক্ষা কৰি, অৰ্থাৎ গাৰ্হস্থ্য ধৰ্ম সমাপন কৰাৰ পিছত কৰ্মৰপৰা আঁতৰি থাকি পৰলোকত শান্তিৰে বাস কৰা জ্ঞান প্ৰদানেই আছিল শিক্ষাৰ মূল উদ্দেশ্য। পৃথিৱীত থাকি ব্যক্তিগত জীৱনৰ সকলো কৰ্ম আৰু দায়িত্ব পালন কৰাৰ লগতে মৃত্যুৰ পিছত সদৃগতি প্ৰাপ্তিৰ অৰ্থে ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান পালনেৰে আত্মশুদ্ধিৰ জ্ঞান দিয়া হৈছিল।

বৈদিক শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ কেতবোৰ সীমাবদ্ধতা আছিল। ইয়াৰ পাঠ্যক্ৰম পৰিসীমিত আৰু স্থবিৰ আছিল। অনুশাসন ব্যৱস্থাও অতিশয় কঠোৰ আছিল। নৈতিক মূল্যবোধৰ বিকাশৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছিল। শিক্ষার্থীৰ মনোবৈজ্ঞানিক দিশটোক আওকাণ কৰা হৈছিল। জাতি-ভেদ প্ৰথা সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত শিক্ষা-ব্যৱস্থা কিছু পৰিমাণে দায়বদ্ধ আছিল। স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ প্ৰচলন ব্যাপক নাছিল।

প্ৰাচীন বৈদিক শিক্ষাৰ আধাৰত বৌদ্ধ শিক্ষা-ব্যৱস্থাই গা কৰি উঠিছিল। হিন্দু ধৰ্মত দেখা দিয়া কিছু সামাজিক দুৰ্বলতাই বৌদ্ধ ধৰ্মৰ পথ প্ৰশস্ত কৰিছিল। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতাব্দীত ভাৰতবৰ্ষত বৌদ্ধ ধৰ্মই গা কৰি উঠিছিল। হিন্দু ধৰ্মৰ বিভিন্ন দুৰ্বলতাসমূহে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ উত্থানক সহায় কৰিছিল। বৌদ্ধ শিক্ষা ব্যৱস্থাত বৰ্ণভেদে ঠাই পোৱা নাছিল। সংসাৰৰ মায়া-মোহৰ বান্ধোনৰপৰা আঁতৰত থাকি বাল্য কালৰেপৰা শিক্ষা আহৰণ কৰি অতি সাধাৰণ জীৱন-যাপন কৰি 'নিৰ্বাণ'

লাভৰ বাবে যিয়ে আত্ম উৎসৰ্গা কৰিছিল তেঁৱেই এগৰাকী ভিক্ষু হোৱাৰ যোগ্যতা আহৰণ কৰিছিল। বৌদ্ধ শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰ আছিল মঠ বা বিহাৰসমূহ। বৌদ্ধ শিক্ষা-ব্যৱস্থা আদিতো ভিক্ষু-ভিক্ষুণীসকলৰ বাবে প্ৰযোজ্য আছিল যদিও পাছলৈ সৰ্বসাধাৰণৰ বাবেও এই শিক্ষা মুকলি হ'ল। প্ৰত্যেক শিক্ষাৰ্থীকে বৌদ্ধ ধৰ্ম দৰ্শনৰ বিষয়ে শিক্ষা দিয়াটো এই ব্যৱস্থাত বাধ্যতামূলক আছিল। বৈদিক শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ দৰে বৌদ্ধ শিক্ষা-ব্যৱস্থাতো শিক্ষক-ছাত্ৰৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক পৱিত্ৰ আৰু বিশ্বাস আধাৰিত আছিল। বৌদ্ধ বিহাৰসমূহ একমাত্ৰ ধৰ্মীয় শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰই নাছিল, বৰং ধৰ্মনিৰপেক্ষ কলা আৰু হস্তশিল্পৰ কেন্দ্ৰও আছিল। বিভিন্ন কাৰিকৰী প্ৰযুক্তি বিদ্যা যেনে- চিত্ৰাঙ্কন, নক্সা অংকন, ভাস্কৰ্য আদিৰ চৰ্চা হৈছিল।

বৈদিক যুগৰ দৰেই বৌদ্ধ শিক্ষণ পদ্ধতি মৌখিক আছিল। যিসকল লোক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল আছিল তেওঁলোকে ভিক্ষুসকলক ঘৰলৈ আমন্ত্ৰণ কৰি আনি শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিছিল। ভ্ৰমণক শিক্ষাৰ এক অংগ বুলি ধৰা হৈছিল। বৌদ্ধ মঠসমূহত শিক্ষাগ্ৰহণ কৰা ছাত্ৰসকলে শিক্ষা সমাপ্তিৰ অন্তত বিভিন্ন ঠাই পৰিভ্ৰমণ কৰি ব্যৱহাৰিক শিক্ষা লাভ কৰাটো বাধ্যতামূলক আছিল।

এই প্ৰসংগতে আমি প্ৰাচীন কালৰ ভাৰতবৰ্ষৰ বিখ্যাত শিক্ষাকেন্দ্ৰসমূহৰ চমু পৰিচয় তুলি ধৰিব পাৰো—

কনৌজ : প্ৰাচীন কালত কনৌজ ভাৰতৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ শিক্ষাৰ স্থল আছিল। বৈদিক যুগত ৰজা যশোবৰ্মনৰ ৰাজত্বকালত (ছত্ৰু-জ্জয় ট্ৰড) ইয়াত এক বৌদ্ধিক বাতাবৰণ গঢ় লৈ উঠিছিল। ভৱভূতি এই শিক্ষাৰ মূল হোতা আছিল।

কাশী : বৌদ্ধ ধৰ্মৰ শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰ কাশীত বিভিন্ন ধৰ্মালোচনা সভা অনুষ্ঠিত হৈছিল। চীনৰ পৰিব্ৰাজক হিউৱেন চাঙে তেওঁৰ ভ্ৰমণ টোকাত এই সম্পৰ্কে বিৱৰণী দি গৈছে।

কাশী (বেনাৰস) : উপনিষদৰ সময়তে বেনাৰস আৰ্যসকলৰ ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ চৰ্চাৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল। সম্ৰাট অশোকৰ দিনত সাৰনাথৰ বৌদ্ধ মঠ শিক্ষাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ আছিল। সেই সময়ত বেনাৰস বৌদ্ধ শিক্ষাৰ উল্লেখযোগ্য কেন্দ্ৰৰূপে পৰিচিত আছিল।

বৈদিক যুগৰ ঋষি-মুনিসকলে কাশীক ধৰ্মপ্ৰচাৰৰ এক অন্যতম স্থানৰূপে গণ্য কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলৰ বিদ্যাচৰ্চা আৰু ধৰ্মচৰ্চাৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে কাশীৰ এক ঐতিহাসিক গুৰুত্ব আছে।

মিথিলা (বিদেহ) : প্ৰাচীন কালত মিথিলা শিক্ষাৰ এক উল্লেখযোগ্য কেন্দ্ৰ আছিল। উপনিষদৰ যুগত ই ব্ৰাহ্মণসকলৰ শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰ থকাৰ লগতে বৈদিক সংস্কৃতিৰো কেন্দ্ৰ আছিল। সেই সময়ত মিথিলাৰ নাম বিদেহ হিচাপে জনাজাত আছিল। মিথিলাৰ পণ্ডিত জগদ্ধাৰা আৰু কবি বিদ্যাপতিৰ নাম সৰ্বজনবিদিত।

নাদিয়া : লক্ষ্মণ সেনা নামে ৰজাৰ ৰাজত্বকালত (১১০৬-১১৩৮ খ্ৰী.পূ) নাদিয়া শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰস্থলৰূপে পৰিগণিত হৈছিল। বিখ্যাত পণ্ডিত হলায়ুধ, আইনজ শূলপানি, কবি জয়দেৱ, ধোয়ি আৰু উপাধিতিয়ে নাদিয়াৰ সৌষ্ঠৱ বৃদ্ধি কৰিছিল।

নালন্দা : নালন্দা বিহাৰৰ ৰাজধানী পাটনাৰ পৰা প্ৰায় চল্লিশ কিলোমিটাৰ দূৰত অৱস্থিত। বৌদ্ধ শিক্ষাৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ হিচাপে নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয় বিখ্যাত আছিল। হিউৱেন চাঙৰ মতে সপ্তম শতিকাৰ শেষৰফালে নালন্দাৰ ছাত্ৰসংখ্যা আছিল প্ৰায় ১০০০০ জন। ভাৰতবৰ্ষৰ লগতে বিশ্বৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰপৰা নালন্দালৈ ছাত্ৰৰ আগমন ঘটিছিল। ইয়াৰ পাঠ্যক্ৰম বিস্তৃত আছিল। নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুথিভঁৰালত অনেক মানসম্পন্ন পুথি আছিল। ত্ৰয়োদশ শতিকাত মুছলমান আক্ৰমণকাৰী বখ্টিয়াৰ খিলিজীয়ে নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয় সম্পূৰ্ণৰূপে ধ্বংস কৰে আৰু ইয়াৰ পুথিৰী বিখ্যাত গ্ৰন্থাগাৰ জ্বলাই দিয়ে। তাৰ পিছৰ পৰাই নালন্দা স্নান পৰি আহে।

তক্ষশীলা : বৰ্তমানৰ পাকিস্তানৰ ৰাৱালপিন্ডিৰ পৰা চৈধ্য কিলোমিটাৰ দূৰত অৱস্থিত তক্ষশীলা প্ৰাচীন শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰ আছিল। তক্ষশীলা গান্ধাৰসকলৰ ৰাজধানী আছিল। অনুমান কৰা হয় যে খ্ৰীঃপূঃ সপ্তম শতিকাৰ পৰাই ই শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰৰূপে গঢ় লৈ উঠিছিল। আলেকজেণ্ডাৰৰ সময়ত এই শিক্ষাকেন্দ্ৰ দাৰ্শনিকসকলৰ বাবে বিখ্যাত আছিল।

বল্লভী : পঞ্চম-অষ্টম শতিকাত মৈত্ৰক ৰজাসকলৰ ৰাজত্বকালত পশ্চিম ভাৰতৰ বল্লভীত গঢ়ি উঠা বিশ্ববিদ্যালয় শিক্ষাৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ হিচাপে পৰিচিত আছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো প্ৰান্তৰপৰা এই শিক্ষাকেন্দ্ৰলৈ ছাত্ৰৰ আগমন ঘটিছিল। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ শিক্ষাৰ উপৰিও নীতি আৰু চিকিৎসাশাস্ত্ৰৰ শিক্ষা ইয়াত দিয়া হৈছিল।

বিক্ৰমশীলা : খ্ৰীষ্টীয় অষ্টম শতিকাত ৰজা ধৰমপালৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বিক্ৰমশীলা আন্তৰ্জাতিক শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰৰূপে গঢ়ি উঠিছিল। প্ৰায় চাৰি শতিকা জুৰি এই শিক্ষাকেন্দ্ৰৰ খ্যাতি অব্যাহত আছিল। বিশিষ্ট পণ্ডিতসকলে তেওঁলোকৰ কৰ্মশৈলীৰে ইয়াক সমৃদ্ধ কৰিছিল। তিব্বত আৰু বিক্ৰমশীলাৰ মাজত নিয়মীয়া আদান-প্ৰদান চলিছিল। ইয়াত ব্যাকৰণ, দৰ্শন, আৰ্থি ভৌতিক পদাৰ্থবিদ্যা, তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ আৰু ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতিৰ শিক্ষা প্ৰদান কৰা হৈছিল।

এই বিষয় সন্দৰ্ভত বিস্তৰ আলোচনাৰ প্ৰয়োজন আছে। এনে আলোচনাই প্ৰাচীন ভাৰতত শিক্ষা আৰম্ভণি সম্পৰ্কে আমাক অৱগত কৰাব।

অতিথি শিতান—

ছ'চিয়েল মিডিয়া : ইয়াৰ ইতিবাচক আৰু নেতিবাচক প্ৰয়োগ

তৰঙ্গিনী দাস

সহকাৰী অধ্যাপক

শিক্ষা বিভাগ, কামৰূপ কলেজ

বৰ্তমানৰ পৃথিৱীৰ ভিন ভিন নৱ আৱিষ্কাৰসমূহৰ ভিতৰত ছ'চিয়েল মিডিয়া অন্যতম। ছ'চিয়েল মিডিয়া আধুনিক প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ অৱদান। ইয়াৰ জৰিয়তে পৃথিৱীৰ প্ৰতিটো অঞ্চলত বসবাস কৰা লোকৰ ইজনৰপৰা সিজনলৈ ভাব-ধাৰণা, চিন্তাৰ আদান-প্ৰদান হয়। সাম্প্ৰতিক সময়ত ডিজিটেল মাধ্যমে এনেদৰে যোগসূত্ৰ ৰক্ষাৰ অনেক প্ৰকৰণ মানুহৰ মাজত মুকলি কৰি দিছে। আজিৰ প্ৰজন্মৰ বাবে গুগল, ইউটিউব, ফেচবুক, পিন্টাৰেষ্ট, হোৱাটছএপ, টুইটাৰ, ইনষ্টাগ্ৰাম আদি দৈনন্দিন জীৱনৰ অপৰিহাৰ্য বিষয় হৈ পৰিছে। হাতৰ মুঠিত থকা স্মাৰ্ট ফোনটোৰ সহায়ত এই সকলোবোৰ সহজলভ্য।

ছ'চিয়েল মিডিয়াৰ প্ৰয়োগ আৰম্ভণি পৰ্যায়ত পশ্চিমীয়া দেশসমূহত বহুলভাৱে হৈছিল যদিও পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত বিশ্বায়নৰ ফলস্বৰূপে ই বিশ্বৰ প্ৰতিটো প্ৰান্তলৈকে বিয়পি পৰিল। ছ'চিয়েল মিডিয়াই যোগাযোগৰ সামগ্ৰিক ৰূপটোৱেই সলাই পেলালে। ইয়াৰ সহায়ত মানুহে বহুদিনৰ বিৰতিৰ পাছত অতীতৰ বন্ধু-বান্ধৱক বিচাৰি পাইছে। বিভিন্ন সজাগতামূলক কাৰ্যসূচী, ব্যৱসায় সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞাপন, শিক্ষা, চিকিৎসা সম্পৰ্কীয় বিধি-বিধান, বৈজ্ঞানিক গৱেষণা-পত্ৰ সংগ্ৰহ আদি যিকোনো তথ্য আহৰণৰ ই এক সুলভ মাধ্যম। আনকি আজিৰ সময়ৰ অৱসাদ আঁতৰোৱাৰ বাবেও বহু লোকে ছ'চিয়েল মিডিয়াৰ নিজৰ টাইম লাইন ব্যৱহাৰ কৰিছে। বিভিন্ন সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ গোটত আত্মপ্ৰকাশ কৰি পিছলৈ বহুল চৰ্চিত আৰু উচ্চ-প্ৰশংসিত হোৱা লেখকৰ সংখ্যাৰপৰাই সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰখনতো ডিজিটেল মিডিয়াৰ ইতিবাচক দিশটোৰ কথা অনুধাৱন কৰিব পাৰি। আৰ্ত্তজনৰ সহায়ৰ বাবে কৰা আবেদন, আহ্বান, দুৰ্নীতি-অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধে জনমত গঠন আদিৰ ক্ষেত্ৰতো ছ'চিয়েল মিডিয়াই অনেক ক্ষেত্ৰত নিৰ্ণায়ক ভূমিকা গ্ৰহণ কৰা দেখা গৈছে।

কিন্তু ইয়াৰ লগে লগে ছ'চিয়েল মিডিয়াৰ কেতবোৰ নেতিবাচক দিশৰো বহুল প্ৰভাৱ আমাৰ সমাজ-ব্যৱস্থাত পৰা পৰিলক্ষিত হয়। ইয়াৰ ব্যৱহাৰত কোনো কঠোৰ নিয়ন্ত্ৰণ নথকাৰ বাবেই আজি বিভিন্নজনে ইয়াৰ অপব্যৱহাৰ কৰি সমাজত বিশৃংখলতা সৃষ্টি কৰাৰ লগতে বিভিন্ন ধৰণৰ সংকট কঢ়িয়াই আনিছে। ভাৰতবৰ্ষত ছ'চিয়েল মিডিয়াৰ বিভিন্ন এপছবোৰৰ ভিতৰত ফেচবুক, হোৱাটছএপ আৰু ইউটিউবৰ ব্যৱহাৰ সৰ্বাধিক। সমাজৰ বিভেদগামী শক্তিসমূহেও এইবোৰৰ বহুল প্ৰয়োগ কৰি আহিছে আৰু সুবিধা চাই আপত্তিজনক 'ভিডিঅ' ফুটেজ, ফটো, স্পৰ্শকাতৰ তথ্য সাধাৰণ ৰাইজৰ মাজলৈ এৰি দি বিভেদৰ সৃষ্টি কৰি আহিছে। এনে ঘটনাই পৰিস্থিতি আতংকময় কৰি তোলাৰ লগতে জনসাধাৰণৰ মাজত ভেদাভেদৰ সৃষ্টি কৰে। অসুস্থ মানসিকতাৰ লোকৰ হাতত ছ'চিয়েল মিডিয়া বিভিন্ন সময়ত অসামাজিক ক্ৰিয়া-কৰ্মৰ ক্ষেত্ৰলৈ অৱনমিত হৈছে। অনেক সময়ত মানুহৰ বিকৃত মানসিকতাৰ স্বৰূপ ইয়াত ধৰা পৰে। ব্যক্তিগত তথা একান্ত বিষয় ছ'চিয়েল মিডিয়াত প্ৰকাশ কৰি অনেক সময়ত মানুহে অস্বস্তিকৰ পৰিস্থিতিত পৰাও দেখা যায়। অপঘাত নাইবা দুৰ্ঘটনাজনিত মৃত্যু নাইবা আন চাঞ্চল্য উদ্ৰেককাৰী ঘটনাৰ ফটো আদিৰ প্ৰচাৰে কোমল বয়সৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ মনোজগতত বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে। ছ'চিয়েল মিডিয়াৰ ছাটিং ছাইটবোৰত অৱ্যবত বহু সময় নষ্ট কৰাৰ ফলত প্ৰয়োজনীয় কামৰ বাবে সময়ৰ নাটনি হয়। পৰিয়ালৰ লোকসকল একেলগে বহি খোৱা-লোৱা কৰা নাইবা কোনো ঘৰুৱা বিষয় আলোচনা কৰাৰ অভ্যাসবোৰো ক্ৰমান্বয়ে কমি গৈছে। ছ'চিয়েল মিডিয়াত চকুৰ পচাৰতে বিয়পি পৰা ভিত্তিহীন বা-বাতৰি নাইবা তৰল চিন্তাধাৰা প্ৰকাশক তথ্যই ব্যৱহাৰকাৰীক ভুল দিশে পৰিচালিত কৰে। এনেবোৰ কাৰণতে ছ'চিয়েল মিডিয়াৰ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত সকলো সাৱধান হোৱা উচিত।

ছ'চিয়েল মিডিয়াত একান্ত ব্যক্তিগত বিষয় নাইবা ব্যক্তিগত সমস্যা অৱগত কৰা অনুচিত। ব্যক্তিগত সমস্যা পৰিয়াল, আত্মীয় আৰু আপোন বন্ধু-বান্ধৱৰ লগত আলোচনা কৰি সমাধানৰ পথ উলিয়াবলৈ চেষ্টা কৰাটো যুক্তিসংগত। ভাৰুৱেল জগতখনে এনে বিষয় লৈ মানুহক অবাঞ্ছিত পৰিস্থিতিতহে পেলাব পাৰে। দ্বিতীয়তে আপত্তিজনক ফটো, লোমহৰ্ষক খবৰ ছ'চিয়েল মিডিয়াত ব্যক্তিগতভাৱে প্ৰচাৰ কৰাটো অনুচিত। এনেধৰণৰ খবৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ হ'লে সংবাদ মাধ্যমৰ জৰিয়তে নিশ্চয় প্ৰচাৰ হ'ব। বিভিন্ন সময়ত ছ'চিয়েল মিডিয়াত অনেক বিষয় লৈ বিতৰ্ক সৃষ্টি হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। সঠিক জ্ঞান নাথাকিলে এনে বিতৰ্ক এৰাই চলা উচিত। এনে বিতৰ্কৰ অধিক সংখ্যকেই কোনো নতুন চিন্তাৰ উদ্ৰেক নকৰে, অযথা সময়ৰ অপব্যয়হে হয়। ছ'চিয়েল মিডিয়াত আনক কটাক্ষ কৰি কটু মন্তব্য নিষ্ক্ষেপ কৰা অনুচিত। সাধাৰণ ভাষাত 'ট্ৰলিং' বুলি কোৱা অৰ্থাৎ আনক মানসিক হাৰাশাস্তি কৰিব পৰা উত্তেজনাপূৰ্ণ আৰু প্ৰৰোচনামূলক মন্তব্যই নিজৰ কুৰুচিবোধ আৰু অপৰিপক্কতাৰহে পৰিচয় দাঙি ধৰে।

সকলো আৱিষ্কাৰৰে সুফল-কুফল নিৰ্ভৰ কৰে তাৰ ব্যৱহাৰৰ ওপৰত। অপৰিহাৰ্যতা বা পৰিহাৰযোগ্যতা ব্যৱহাৰকাৰীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ছ'চিয়েল মিডিয়াৰ ৰংচঙীয়া জগতখনত মোহাৰিষ্ট হৈ পৰিলে নিজৰেই অনিষ্ট হ'ব। আজিৰ উঠি অহা ল'ৰা-ছোৱালীৰ হাতত স্মাৰ্টফোনটো তুলি নিদিলে নহয়। ক'ভিডকালীন সময়ত আমি সকলোৱে এই পৰিস্থিতি পাৰ কৰিছোঁ। মাত্ৰ প্ৰতিটো ল'ৰা-ছোৱালীয়েই যাতে স্মাৰ্টফোনটোৰ প্ৰয়োগৰ বিষয়ে অৱগত হয় সেই শিক্ষা অভিভাৱকৰপৰা পাব লাগিব। ছ'চিয়েল মিডিয়াৰ অপপ্ৰয়োগ আৰু নিচাগ্ৰস্ততাৰ ফলত হ'ব পৰা ক্ষতি সম্পৰ্কে তেওঁলোকক সচেতন কৰিব পাৰিব লাগিব। ছ'চিয়েল মিডিয়াই দিয়া সুবিধাখিনি উঠি অহা প্ৰজন্মই ল'বলৈ শিকক। সমাজ পৰিৱৰ্তন আৰু উত্তৰণৰ বাহক স্বৰূপে ছ'চিয়েল মিডিয়া এক শক্তিশালী মাধ্যমৰূপে পৰিগণিত হওক। গতিশীল সময়ৰ লগত পৰিৱৰ্তন অৱশ্যজ্ঞাৱী। এই পৰিৱৰ্তন সমাজৰ বাবে ইতিবাচক হওক।

প্ৰজন্ম

মানস প্ৰতীম ডেকা
স্নাতক (বাণিজ্য) চতুৰ্থ সাল্মাষিক
কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ

মোৰ পিতাইৰ নাঙলৰ শীৰলুত
উজুটিত চিঙা নখ,
বোকা লেট খোৱা শৰীৰৰ
কেঁচা ঘামৰ গোল্কত
পিতায়ে মোলৈ কঢ়িয়াই
জীৱন গঢ়াৰ বাবে মোক দিব পৰা
আস্থা আৰু সাহস।
মোৰ ভৱিষ্যতৰ ভেটিৰ দৃঢ়তা
পিতাইৰ কৃষক ৰূপ।
ৰংচঙীয়া বতাহৰ বলীয়া সোঁতৰ পৰা
দুহাতে আগচি মোক সোণোৱালী বাটেৰে
আগবঢ়াই দিয়া সেই অফুৰন্ত শক্তিৰ নাম
মোৰ পিতাই।
নতুন যুগৰ প্ৰতিনিধি মই,
সেই মহীয়ান বাটেৰেই আগুৱাই
সৰ্গোৰেৰে বিশ্বৰ সন্মুখত গাম
কৃষকৰ জয়গান—
মই এজন কৃষক।

Guest Column

Rimi Nath
Assistant Professor
Department of English
NEHU

Home—Travel in Time

Childhood has a home
With multiple rooms
I navigate through them, as through woods
The doors of the house, like an acrobat
The curtains squeeze my hair
As I whirligig inside them
Childhood has a home
With sunshine, oranges
Father's intent eyes as he shaves and smiles
Mother's sari, where I hide
My swift body Jumps over the quilt
And feels at home

Adulthood has a home
The home doesn't beckon me to enter
The road takes the shape of home
With multiple rooms
I become a stranger to myself
The mirror fails to recognize home
Adulthood has a home
With a table, a chair
A tiny chamber and a bed
Denied spaces
Nervousness and unheard voices.

To Live

The tree, the hill, the cloud
They know about my strong death wish
My unnatural fears

My fears of living
And I know about their never-ceasing efforts
To nurture me
I fear you will become a tree, a hill, a cloud
I fear the calm they have wrapped me in
Will now rest upon you
I fear the paradise you have built
Will leave a sense of yearning
To belong
To find
To live.

Sorrows

“I let life’s worries
Blow away in the wind...”
Dev Anand’s song wafts
Through the damp, rain-washed air
A bird nearby
Collects raindrops on her delicate body
Like her, I too will shake off my sorrows
Repeatedly, with relish.

Contemplation

When mists touch the foothills of Kamakhya
And birds take their last flight—
Slow, enticing
Calm, circling
I think about my recent photographs
Their angst-filled smiles
Is it age that alters the contour of my lips?
Or is the distorted world reflected in it?
The distortions and ambiguities of life!
I choose to contemplate on romance
This fabrication of the mind
And I take a spiritual flight—
Slow, enticing
Calm, circling.

A Pattern

The recurrent image of a girl
A woman
Inscribed in the consciousness
Forms a pattern
A repetitive pattern
Into which other patterns fail to enter
A failure on all sides
The pattern stretches its neck to peep
through the window.

Bio-note: Dr Rimi Nath is an Assistant Professor in the Department of English, North-Eastern Hill University (NEHU), Shillong. Her research papers have appeared in various journals and also as book chapters—the recent one is from Routledge, in the book *Religion in South Asian Anglophone Literature: Traversing Resistance, Margins and Extremism* (2022). She has been a member of various review boards of books/ journals. She is also engaged in creative writing and writes poems, haiku and short fiction. Her debut collection of poetry, *Kushiara and Other Poems*, was published in June, 2021.

Human Values in Educational Institutions - A Need of the Hour

"Human beings can attain a worthy and harmonious life only if they are able to rid themselves, within the limits of human nature, of the striving for the wise fulfillment of material kinds. The goal is to raise the spiritual values of society"

- Albert Einstein

Dr. Prarthana Barua

Associate Professor

Head of the Department (English)

Every human being possesses those values which are at the core of being human. The basic inherent values in human include truth, honesty, loyalty, love etc., because these values reveal the fundamental goodness of human beings and society at large. The values and virtues applicable in educational institutions has a great impact on our students - our future leaders. Present day education develops the intellect and skills but does very little to develop good qualities. Education without self- control is no education at all. True education should make a person compassionate and humane. Spontaneous sympathy and regards for all beings should flow from the heart of one who is properly educated. One should be keen to serve society rather than be preoccupied with his or her acquisitive aspirations. This should be a real purpose of education in it's true sense.

Education should help to make students the embodiment of human values such as truthful, loving, right conduct, peaceful and non-violent. Academic knowledge alone is of no great value. It may help one to earn a livelihood only. But education should be beyond the preparation for earning a living. It should prepare one for the challenges of life morally and spiritually. It is only the absence of human values in so called Educated persons that we find accelerating anxiety and worries.

Literature is the mirror of society. From time immemorial literature has invoked students of all ages. Literature starts in delight but finally ends in wisdom. It helps students appreciate diverse cultures and certain emotions like love, anger, jealousy, greed etc. are universal. Once the students have self-determined control over their emotions it will help them in balancing their professional lives also. In short one can say that literature serves as a reflection of dual purpose which would include acquisition of English language and inculcating value education too. Literature helps a person to step back in time and learn about life on earth from the ones who already walked before us. One learns through the history which is recorded in forms of manuscripts and speeches. Literature takes one to imagine emphatically. For instance, 18th century literary works emphasis on 'sentiments' celebrates sensitivity related to realities emotions and mood stages of those around us which in turn shapes our own feelings and responses.

Poetry is again considered to be one of the most powerful human expressions of emotion or deep feeling and aesthetic or a sense of what is beautiful about the world. Poetry helps to understand universal truths as well as cultural differences. It involves experiences and emphasizes the role of the senses - an excellent tool for encouraging students' creative mind.

Thus, human values are substantive elements of the corporate lives of any community without which today's modern human society may not be able to sustain. So human values should be preserved and practiced amongst the student's community who will be future and responsible leaders of our society.

"Everything has beauty, but not everyone sees it"

Confucius

Teaching of William Wordsworth

Archana Bora
Assistant Professor
Deptt. of English

Compton Rickett speaks about Wordsworth “Looking first of all at the poet’s general outlook on life it will be noted that he is concerned specially with two things – Nature and Man” For William Wordsworth man and nature are both indissolubly interlinked and the same spirit inform and imbues them.

Wordsworth follows the same method in dealing with Man as he did with Nature. In dealing with man, he is less concerned with individual than with certain qualities common to mankind. If truth be told, he saw man through the eyes of nature. He mentioned those primal qualities of humanity where Man and Nature touch and blend.

Wordsworth found spiritual dignity in man. From the ‘leech gatherer’ he learns the moral principles of Resolution and Independence from Michael he learns the virtue of parental love. From ‘Simon Lee’, he derives the moral that “The ingratitude of men hath left me mourning” In fact he is a great champion of humanity. He wrote to Lady Beaumont –

“There is scarcely one of my poems which does not aim to direct the attention to some moral sentiments or to some general principle or law of thought”

Wordsworth’s democratic temper of mind also necessitated the choice of common men as subject of his poems. An intense sympathy for human beings, a realization of the dignity of man as man and a firm belief in the equality of men are essential elements of his thought. Wordsworth, therefore, extends his sympathy to those who are aged, who are helpless and suffering. To quote Bernard Groom. “A man too old to ply a hatchet, a woman forsaken by her husband and driven mad, an idiot sent at night to fetch a doctor, a leech- gatherer bent double by age, a ruined shepherd, a blind boy with a passion for adventure, a little girl who has lost her cloak, a beggar, a peddler, a tinker- those are the persons whom Wordsworth choose to celebrate in his poetry without condescension, without satire and with scarcely a touch a humour”

Wordsworth was not one of those poets who believe in the theory of art for art’s sake. Wordsworth thought that literature must also have a moral value. In his opinion, every great poet is a teacher. He wished to be considered as a teacher or as nothing.

Wordsworth took it upon himself to show the dignity and beauty of common life. His characters are all taken from humble and rustic life and are embodiments of fortitude affection and love.

Another aim of Wordsworth was to show the beauty of nature and the joy that one can find in her. In his sonnet '*The World Is Too Much With Us*', he laments that people are too much occupied with their worldly affairs and neglect the beauties of nature. '*In the Tables Turned*' he says'.

*“One impulse from a vernal wood
May teach you more of man,
Of moral evil and if good,
Than all the sages can”*

And again he says-

*“Sweet is the lore which Nature brings
Our meddling intellect
Mishapes the beauteous forms of things’
We murder to dissect”*.

The didactic temper of his mind is also seen in his uncompromising morality, his austerity and his love of law and custom.

In some of his poems Wordsworth speaks about teaching of Nature through her various agencies which is imparted to man. In one of his 'Lucy Poems' he shows Lucy as an ideal of what the powers of nature can do to bring about perfection in the development of the human form and mind. In the Lucy poem "*Three years she grew*" – Nature speaks about Lucy's education thus-

*“Myself will to my darling be
Both law and impulse, and with me
The girl in rock and plain.
In earth and haven, in glade and bower,
Shall feel and overseeing power
To kindle or restrain”*

(Three years she grew)

Again Nature says –

“The floating clouds their state shall lend.

To her; for her the willow bend;

Nor shall she fail to see

Even in the motions of the storm

Grace that shall mould the Maiden’s from

By silent sympathy”

(Three years she grew)

To conclude, Wordsworth believes that the mind of man is animated by the same spirit which informs all-natural phenomenon and there is a pre-existing harmony between the mind of man and nature.

References

- 1) Batra Shakti, Romantic Poetry (A critical study), Surjeet Publication, 2014
- 2) Chaturvedi S.P, English Romantic Poets; Prakash Book Depot, Bareilly
- 3) Pralay Kant, Humanist Wordsworth: Kalpanaz publication
- 4) David green ed- The winged words: The Macmillan Co. of India Limited
- 5) Arthur Compton- Rickett, A History of English Literature
- 6) William J Long, English Literature; Its History and Its Significance

THE SHELTER

Anwasha Deb
H.S 2nd year

I have been living in this city for last two years. I have become quite conversant with everything in Pune. Living with my parents and also getting some good neighbours is icing on the cake.

The window sill of my bedroom is my favourite spot and watching the backyard of our society is my favourite pastime. The backyard is a clean greeny area, with cool breeze and a small shabby house in it. I don't know the owner of that house but I always see a boy, seeming like almost of my age. I don't know his name nor do I know with whom he lives in that house.

It is 7:10 in the clock and I am all dressed up for my school. I and dad were now waiting for the bus to arrive. The bus came and I, as usual, sat on the window seat. Suddenly, I saw that boy living in our backyard sitting beside. I didn't know that he studied in my school. I dared to ask his name. He replied, "Karthik" in his polite voice with a smile on his face. He told me he had seen me in the school. We shared our names and had a short conversation.

The second day I dared to ask him about his family. His face suddenly shrivelled like a roasted brinjal. He replied, "I lost my parents after they met with an accident. I live in that small house and sometimes my uncle sends money to me for my basic expenses." After listening to it I really felt sorry for that humble guy.

It is 10 o'clock and I am sitting in the window sill staring at the moon and thinking about that helpless guy. The winter had already started in Pune and it is very cold here. I am sure Karthik is lacking a blanket now. I couldn't stop myself from going to his home and giving him one of my blankets. Before I can enter into the house, I can hear his sound of shivering. I am surprised that he is having high fever and still he is without a blanket. I took him to my room, of course without allowing my parents to know about it, and switched on the heater. He is almost senseless now. I gave him medicines and it is 2AM now. One side, I am feeling so bad for Karthik and on the other side, I am scared of my parents. He is bit conscious now but is still very weak to even utter "thank you". I assured him that he will be alright by next two hours and can move to his house before my parents wake up.

Our friendship grew stronger after this incident, and his coming to my home is still a secret, a top secret!

I am 25 now and I shifted to Delhi for my higher studies three years ago. Now, I am quite settled and working in a Multinational Company. I terribly miss my parents here and they will be almost here next month to get their daughter married. I miss everything of Pune but I miss Karthik the most. He was my best friend and I guess he continues to be. Our contact got snapped after I shifted to Delhi.

One month passed and my parents are here in Delhi. They want me to get married with Abhay Shah, a business tycoon of Delhi. His father and my father were good

friends and this is how our marriage got arranged. My rented flat is almost filled up with relatives and friends but now I am missing Karthik a lot. I cannot think of getting married without my best friend.

It's been one year that I am living in Abhay's flat with my in-laws. Our first anniversary is nearer but I am not a bit excited. Abhay is not a perfect match for me. He never tried to be a good husband for me. He often returned home getting drunk and even physically abused. I had to leave my job after I got married for my in-laws. My married life was not going well but I am still not able to gather the courage to complain about it to my parents.

I am 6 months pregnant now and succeeded in living with Abhay with a hope that everything will get better after the baby comes to our life. But my entire hope had changed after that night. I and Abhay were undergoing some ups and downs for last two days. It later turned into a quarrel and I was physically abused by my own husband. My in-laws never protested against all these thinking that this would harm our relationship. I was very much concerned about my baby and took the decision of living Abhay's flat.

I took out few clothes from the wardrobe and rushed out from his flat. I had no idea regarding where shall I go. I had a few money left in my Bank Account but that won't come into use at this very moment as searching for a rented flat in Delhi at 11pm is not easy. I was way too clueless and walked on the almost-empty roads. Suddenly, a miracle happened in the road. I saw a person, well-dressed, driving a Mercedes and calling out from his car window. I am just astonished and can't believe my eyes that the person is none other than Karthik, yes, that poor humble guy whom I have given SHELTER one day.

Seeing me in tears, he asked me, "Do you need any help?" I was just clueless and replied him "yes". I sat on the passenger seat of his luxurious car and couldn't hold my tears. He got me a bottle of water and I told him everything what had happened to me. I felt like I have poured out all the sadness that I had. He didn't reply anything to it and asked me to move to his flat. After sometime I found myself in his flat. "You don't need to hesitate to live in my flat like the way I didn't hesitate to live in your house ten years ago." I literally had no words to reply him back. I had no option except living in his house as I am homeless like the way he was a decade ago. He then shared with me his entire struggle of being a homeless guy to becoming a successful entrepreneur in Delhi.

Its been almost 4 months that I am living away from Abhay and living in Karthik's flat and ready to welcome the junior in this world. Before leaving for the hospital, I told him, "I shall always remain grateful to you, Karthik, for giving SHELTER to a homeless person like me."

A SHORT STORY ON HOW GOD CREATED MOTHER

Kritika Ghorawat

H.S. 2nd Year

When God created woman he was working late on the 6th day. An angel came by and asked, "Why spend so much time on her?"

The Lord answered, "Have you seen all the specifications I have to meet to shape her?"

"She must function in all kinds of situations, cure herself when sick and have the ability to work 18 hours a day.

"She must be able to embrace several kids at the same time, give a hug that can heal anything, from a bruised knee to a broken heart, and she must do all this with only two hands."

The angel was astonished and asked, "Just two hands, impossible! And this is the standard model?"

The Angel came closer and touched the woman. "But you have made her so soft, Lord."

"She is soft," said the Lord, "but I have made her strong; you can't imagine what she can endure and overcome."

"Can she think?" the Angel asked.

The Lord answered, "Not

only can she think; she can also reason and negotiate.”

The Angel touched her cheeks, “Lord, it seems this creation is leaking. You have put too many burdens on her!”

“She is not leaking, it is a tear,” the Lord corrected the Angel.

“What is it for?” asked the Angel.

The Lord said, “Tears are her way of expressing her grief, her doubts, her love, her loneliness, her suffering and her pride.”

This made a big impression on the Angel. “Lord, you are a genius, you thought of everything. A woman is indeed marvellous!”

The Lord agreed, “Truly she is. She has the strength to amaze a man. She can handle trouble and carry heavy burdens. She holds happiness, love and opinions.

“She smiles when she feels like screaming. She sings when she feels like crying, cries when she’s happy and laughs when she’s afraid.

“She fights for what she believes in. Her love is unconditional. Her heart is broken when a loved one dies but she finds the strength to get on with life.”

The Angel asked, “So she is a perfect being?”

The Lord replied “yes !
she must be a prefect
thing because she need to
handle everything in earth ,
I can’t be present every
time with human
therefore I her to take care
of everyone in the earth.”

The Angel came into tears
and replied “Lord you are
great you gave such a
precious gift to all the
child in the earth!”

NEW CITY NEW BEGINNING

Anisha Choudhary

Class: HS 2nd Year

Roll no: 81

This city was unknown to me,
But I was happy that this was the new beginning in my life.
There was no one with me but my dreams,
How many people were I considering in this new journey
And how many I met who became, the charioteer of the flight of mine.
When life doesn't know
What turn it takes,
It was hardly the same way
In just a few months a strange love happened,
And the city feels own.
But what was the reason?
My small flat? My independence?
Actually, the answer was in front of me,
For a long time. I couldn't recognize it.
The reason I was fallen in strong love with this city,
Was because of my travelling friends.
I might have lived in this city,
But without friend, I couldn't feel it!

What human values hold?

Rahul Rohan Paul

B. Com 2nd Year

In a world, where everyone's peace has been sold,
In a summer of hope, the breeze of dismay turns everything cold
A world full of chaos and mess, how could that be controlled?
For that we must know, what value human values hold?

We don't know in a chaotic journey how to begin,
As we find ourselves lost in between,
The solution that remains always unseen.
It is somewhat are our human values we hold within.

In the fears of losing we dwell,
Stories of lies we so proudly tell,
A success filled with putting down others meant to be sell,
Some way the aroma of barbarity left to be smell.

To every hate, the solution is the value of respect.
Honesty instead of lies, a better world can expect.
A world with no superiority of one is a beautiful aspect.
Acceptance of one another seems more than perfect.

A smile after a selfless help is someday a magic.
A world with no injustice we seek.
A world where love prevails and there is no such thing like strong and weak.

A world where man with good intentions is not considered a freak.
We want a world where happiness really exists.
We want a world which no one resists.

Irrespective of ugly, beautiful, young and old,
A world everyone knows, what value human values hold?

PEACE

Rahul Rohan Paul

B. Com 2nd Year

I ask myself, is peace free?
High cost of lives to pay that they all agree.

To pledge to destroy another's for the sake of their peace.
How much of hypocrites they are when in the end, a peaceful world they promise.

They say in order to have peace, they have blood to shed.
The one who serves the nation selflessly is bound to rest on the deathbed.

When one deprived of his home, seeks shelter in another's, they call them refugee.
This is why I ask myself, is peace free?

To achieve peace for people in their land, people from another land must bleed.
To finally shower peace upon their land, will they ever succeed?
Break peace of another's to create your own, a noble yet contradictory act indeed.
From devastation and violence, have we ever been freed?

Person like me, from distant land prays for peace, the genuine one
Not the peace reasoned with murders and liberation of none.
Is peace free? We ask them
A war with massacres of many as their answer, I condemn.

It is not conflict of minds but conflict of egos.
To have ego over lives of millions is what they propose.
The cries and screams of innocents, and even plead for mercy echoes.
To refer them as casualties on both sides is what the egoistic knows.
When will we get liberation from the purpose of peace they define?
A world with bloodshed and violent peace is the world they want to design.
An offer of such world, I strongly decline.
A question that arises always in my mind as strong as a tree,
I ask myself, is peace free?

Live the way you are

Akangsha Saha

H. S. 2nd Year

Inspiration can come from all sorts of sources. A song on the radio might spur you into action. Seeing somebody accomplish something extraordinary, defy the odds, or overcome adversity can do the same. Here I Share Story with You All the Fisherman and the Businessman

Once upon a time there was a businessman who was sitting on the beach in a small Italian village. As he sat, taking a brief break from the stress of his daily schedule, he saw a fisherman rowing a small boat back into the harbour. In the boat were a few large fish. Impressed, the businessman asked the fisherman, “How long does it take you to catch so many fish?” To which he replied “Oh, not so long.”

The businessman was confused, “Why don’t you fish for longer to catch even more?” “More? This is enough to feed my entire family and even offer some to my neighbours,” the fisherman said. “So what do you do for the rest of your day?” Enquired the businessman. The fisherman replied, “Well, I’ve usually have caught my fish by late morning, at which point I go home, kiss my wife, and play with my kids. In the afternoon, I take a nap and read. In the evening, I go to the village to have a drink with my friends, play guitar, sing, and dance into the night!”

Putting his entrepreneurial hat on, the businessman offered a suggestion.

“I have a Ph.D in business! I can help you to become much more successful. From now on, you should spend longer at sea and catch as many fish as possible. When you’ve saved enough money, buy a bigger boat to catch even more fish. From there, you’ll soon be able to buy more boats, set up your own company, build a production plant to can the fish and control distribution, and move to the city to control your other branches.”

To this, the fisherman asks, “And after that?” The businessman laughs, “After that, you’ll be able to live like a king, take your company public, float your shares and be rich!”

“And after that?” Asks the fisherman once more. “After that, you can retire, move to a house by the sea, wake up early in the morning to go fishing, then return home to play with your kids, kiss your wife, take a nap in the afternoon and join your friends in the village to drink, play guitar and dance into the night!”

Puzzled, the fisherman replies, “But isn’t that what I’m doing already?”

Moral of the story: Be content with what you have. Do you really need to keep pushing for more? Stress is often a choice. There’s joy and peace in simplicity.

“When you arise in the morning, think of what a precious privilege it is to be alive to breathe, to think, to enjoy, to love.” – Marcus Aurelius

“I’ve had a lot of worries in my life, most of which never happened.”
— Mark Twain

Significance of Ethical Values

Aditya Kumar Singh
HS 2nd Year

Ethical values define the standards of good and bad and right and wrong. These defined standards facilitate people's understanding as to how they must act in the society in order to lead a halcyon life. Decision making becomes simplified to some extent as an individual knows the repercussions of his behavior based on the ethical principles he has been taught since childhood. Helping others, caring for those around us, taking wise decisions and not hurting others are some of the examples of good moral values. These values help in bringing out the best in us.

“Education without values, as useful as it is, seems to make man a more clever devil.” – C.S Lewis. This line said by Lewis, an eminent British writer and lay theologian, further throws light on the necessity of moral values in our life. He expresses the fact that though education which teaches us about History, Geography, Literature, Biology, Chemistry, Physics is important to deepen our knowledge and understanding of the world, alone – without values – it has the effect of making us a ‘more clever evil’, which is being significant in today's society where people are insulting the deities of other religions just for the sake of proving their religion to be more sacred. These people are a perfect example of the devil Lewis speaks of; they lack in moral values and are doing just anything for the sake of religion disregard of the sentiments of others, which in turn is leading to religious tension and brutal killing of people from opposite religions. There are many more instances where lack of ethical values in man is creating havoc for mankind.

The stories which each one of us were narrated to, in our childhood days had the ideas of these moral values ingrained in them. The story of “The Thirsty Crow” taught us the lesson of not giving up in times of difficulty, as the contrary would lead us losing opportunities for the same. The “Hare and Tortoise” story teaches us how being proud and underestimating others can lead to failure. The story of “The Honest Woodcutter” teaches about one of the most prominent value i.e. Honesty. Thus, the only objective of these and many more stories were to ingrain in us the values of life, which is rarely observed in today's society.

The Indian society and culture give high regard to the ethical values. From the very childhood, individuals are expected to behave in a manner which is morally correct. Talking with respect with the elders and with patience and love with those who are younger to us is one of the first lessons taught to us. People in India have been known to have broken family ties with those who tread on the path which is not ethically correct. However, with the changing times and growing attraction towards the western culture many people are defying these set standards of morality. Everyone wants freedom to live their life in their own way and the strict moral values often hamper their happiness. The parents who are the very first preachers of these values are being abandoned by their children and are being forced to lead the latter part of their lives in so-called ‘old age homes’. Such is the hypocrisy of today's moral-lacking society.

Thus, to become a competent, responsible human, it is essential to keep moral values as a top priority. These values are building blocks of people, and they build a better character of a person. The primary motive of human life must be shifted from just getting a formal education and fetching degrees to being a better person. People need to understand that the wrong deeds they do to others will get reflected back to them somehow or the other. Small acts of kindness from our side will make this world, a better place to live in.

CONTROL ON EMOTIONS

Udit Das
H. S. 1st Year

Since the start of human race, emotions have played a very important role in the lives of people, but slowly emotions which itself are created and felt by humans, start to control human nature and how we human react to matters.

Recognising our emotions and managing how we react to them is one of the most important skill a human should have.

When it's about moral values everyone speaks about humanity, kindness, gratefulness, respect etc but none is introduced to how emotions affect our moral values

To understand the emotional effects let's consider a short scene:

"There was a sister and a brother, early in the morning because of some reasons she got angry with her brother, she argued with him and had a fight. A few minutes later her mother sent her to the retail shop next to their flat. While purchasing, she felt an earthquake, worried when she would return home found their flat had collapsed her mother was very serious and her brother died at spot. She realised and regretted how rude her last words were for her brother. She promised to never hurt anyone in with her words. "

In addition, it is also a fact that personalities who have taken decisions on emotional basis can never succeed.

Nature has given us eternal powers namely "Intelligence, Experience and Memory " But we humans use these to ruin ourselves. Our emotions get in path of the success with these powers.

Where we can use memory to remember a lot of knowledge, we remember the betray we faced, the history of grief and sadness attached with our emotions which pull us backwards every second.

Similarly, where with intelligence everyone can conquer the world, we are busy thinking "what if we fail" ?

We face lots of emotional pain in life. When once the crockery of believe is broken, our emotions are hurt. And so, in the tempering of emotions, we experience that none is good enough to be there in the closet of our heart which is not at all a green sign.

And hence all these uncontrollable emotions which result in to influence us negative.

Although emotions are important up to an extent but we should not let them control us, as we never know what will happen the next second. We should always be humble to everyone while expressing our emotions.

"We should make the world a part of our happiness and not grief"

"OUR EMOTIONS FORM OUR STATE OF MIND
OUR STATE OF MIND FORMS OUR WORDS
AND OUR WORDS FORM OUR CHARACTER. "

YOUR DOINGS MAY BENEFIT SOMEONE ELSE TOO

Diksha Mazumdar
H. S. 2nd Year

After a 72 hours shift at the fire station, a firefighter went up to a grocery store to buy some stuff for his home. A woman came up running to him and gave him a tight hug.

Seeing the man uncomfortable, she realised that he hadn't recognised her. She let go off him and with genuine tears of gratitude in her eyes along with the most joyous smile said - "Sir, it was you who carried me out of the world trade centre which was on fire on Sep11. "

You may never know how and what you are doing is touching someone's life somewhere, and, it helps you to live a life of purpose.

MORAL: Keep doing what you are doing with full dedication and may be, completely unknown to you, someone out there is benefited.

OPPORTUNITY IN OBSTACLES

ANURAG PAUL
HS 2ND YEAR

Once there was a rich man who was curious but wealthy. He decided to test his fellow people to know who has a got a good attitude in life and who would spare some time for country's progress.

He placed a huge rock right at the middle of the road and hid in a nearby place to see if anyone would make an attempt to move it off.

He saw some wealthy merchants and courtiers passing by the road. None of them made any attempt to move it off but simply walked away while some others blamed the rich man for not maintaining roads.

Later, a peasant came the way with a load of vegetables and saw the rock. He kept his load down and tried to move the rock away. After strenuous effort, he succeeded in moving it. It contained few gold coins and a bundle of money from the rich man which read 'This is the reward for the person who moves the rock away'.

MORAL: It is quite common for people to run away from problems and obstacles. But the story clearly shows the importance of seeing an opportunity in every obstacle which might improve our condition. Invest some time to remove obstacles on your way and experience many unseen presences.

ভগিনী নিবেদিতার শিক্ষাচিন্তা

ড^o তপতী সাহা
সহযোগী অধ্যাপিকা
পরিমল মিত্র স্মৃতি মহাবিদ্যালয়
নর্থ বেঙ্গল

“শিক্ষা সম্বন্ধে মার্গারেট বরাবর কৌতুহলী”— এই মার্গারেট হলেন মিস মার্গারেট এলিজাবেথ নোবেল, পরবর্তী কালের ‘ভগিনী নিবেদিতা’। শিক্ষার প্রতি ছিল তার সহজাত অনুরাগ সঙ্গে নিজস্ব দৃষ্টি ভঙ্গী, তীক্ষ্ণ মননশীলতা। প্রথম কর্মজীবন ও তিনি আরম্ভ করেন শিক্ষয়িত্রী রূপে। 1884 খ্রীষ্টাব্দে কেস্টউইকে তার কর্মজীবন আরম্ভ। শুধুমাত্র জীবিকা নির্বাহের জন্য নয়, তাঁর শিক্ষাদান প্রণালী সবসময়ই ভিন্ন। তাঁর আন্তরিকতা, উৎসাহ ও গভীর চিন্তন শিক্ষাদান প্রণালীকে সহজ ও প্রাণবন্ত করে তুলতো। শিক্ষার ব্যাপারে তার একটি বক্তব্য ছিল তা হলো— “শিশুকে শিক্ষা দেওয়া উচিত নয়, সে যাতে শিক্ষা খুঁজে নিতে পারে তার ব্যবস্থা করা উচিত।” তাঁর মনে হয়েছিলো শিশুকে এমনভাবে শিক্ষা দিতে হবে যাতে তার ব্যক্তি বৈশিষ্ট্য তৈরী হয়, সে নিজেই শিক্ষা সম্বন্ধে আগ্রহী হয়ে ওঠে। শিশু নিজেই প্রকাশ করবে নিঃসঙ্কোচে, আর তার জন্য প্রয়োজন সাহায্য, পরিবেশের তথা শিক্ষা ব্যবস্থার। বিভিন্ন জায়গায় শিক্ষকতা করার সময় ব্যক্তিত্বময়ী মার্গারেট অনুভব করলেন প্রচলিত শিক্ষা ব্যবস্থার গতানুগতিকতা, নিয়মের বেড়াডাল। তাই স্বাধীনভাবে শিক্ষা দান ও পরিবেশ তৈরী করতে 1892 তে উইম্বলডনেই তিনি পৃথক বিদ্যালয় স্থাপন করলেন। কয়েকজন শিক্ষাব্রতী তাকে সাহায্য করতে এগিয়ে এলেন তাদের মধ্যে শিল্পী এবেনীজার কুক অন্যতম। তিনি একাধারে শিল্পী ও শিক্ষক। পরবর্তী কালে তিনি ভারতীয় চিত্রকলা সম্বন্ধে যে গভীর সুচিন্তিত মতামত ব্যক্ত করেছেন। তার প্রাথমিক জ্ঞান এই কুকের কাছেই পাওয়া। ধীরে ধীরে লণ্ডনের বিদগ্ধ সমাজে পরিচিত হয়ে উঠলেন। তিনি শিক্ষা কার্যে তার সুচিন্তিত মতামত ও সাফল্য তার সুনাম বাড়িয়েছে। বার্মাডশ, হাঙ্গলী প্রভৃতি নানা লেখক ও ব্যক্তিত্বদের মধ্যে সেসেমি ক্লাবে ভাষন দিতেন।

নিয়মিত শিক্ষা কার্য, বিভিন্ন পত্র পত্রিকায় লেখা, চার্চের অধীনে সেবাকাজ, দেশাত্মবোধ বহুদিকে বহুধা বিস্তৃত কর্মকাণ্ড তাঁকে ব্যস্ত করে রেখেছিল। কিন্তু ভেতরে ভেতরে কোথাও এক অস্থিরতা, অন্য কিছুর জন্য তাঁর সন্ধান তাকে অস্থির করে তুলছিল। মনের এরকম এক অস্থিরতার সময়েই 1895 সালের নভেম্বরের এক সন্ধ্যায় দেখা মিলল ‘হিন্দু যোগী’র। লণ্ডনের এক অভিজাত পরিবারে বেদান্ত দর্শন ব্যাখ্যা করছিলেন স্বামী বিবেকানন্দ। সেখানেই বিদূষী ব্যক্তিত্বময়ী এই নারীর মানসজগতে ঘটে গেল বিপুল আলোড়ন। তাঁর ধর্ম ব্যাখ্যা এবং ব্যক্তিত্ব মার্গারেটকে তাঁর অভীষ্ট পথের সন্ধান দিল। স্বামীজীও ক্রমশ মার্গারেটের দৃঢ়তা, সততা ও মানবতার পরিচয় পেলেন। ভারতবর্ষের উন্নতির জন্য বিশেষ করে নারী জাতির সর্বাঙ্গীন বিকাশের জন্য তাঁর মার্গারেটকেই উপযুক্ত বলে মনে হয়েছিল। আর মার্গারেটও এই আহ্বান বরণ করে নিলেন। তবে এই কাজে যোগদানের আগে স্বামীজী ভারতবর্ষের দুঃখ-দারিদ্র্য-কুসংস্কার, পরাধীনতা ও নানা প্রতিবন্ধকতার চিত্র যেমন মার্গারেটের সামনে তুলে ধরলেন, এর জন্য মার্গারেটকে যে কঠিন পথের সম্মুখীন হতে হবে তা যেমন বোঝালেন তেমনি ভারতবর্ষের ইতিহাস, দর্শন, সমাজতত্ত্ব, ত্যাগ ও তপস্যায় মূর্ত এক আধ্যাত্মিক ভারতবর্ষ তারও পরিচয় তাঁকে দিলেন। ব্যক্তিত্বময়ী মার্গারেটকে আহ্বান করলেন ভারতের জন্য বিশেষত ভারতের নারীর কল্যাণের জন্য। কারণ তিনি মনে করতেন সমাজের উন্নতির জন্য নারী-পুরুষ উভয়ের উন্নতি প্রয়োজন— “এক পক্ষ পক্ষীর উত্থান সম্ভব নয়।” তাই মার্গারেটকে জানালেন— “আমার দৃঢ় বিশ্বাস হয়েছে যে ভারতের কাজে তোমার এক বিরাট ভবিষ্যৎ রয়েছে। ভারতের জন্য, বিশেষত ভারতের নারী সমাজের জন্য পুরুষের চেয়ে নারীর— একজন প্রকৃত সিংহীর প্রয়োজন।”

1898 খ্রীষ্টাব্দের 28 জানুয়ারী মার্গারেট ভারতবর্ষের মাটিতে পা রাখলেন। ফেলে এলেন পুরনো নিশ্চিত্ত জীবন, বন্ধু-বান্ধব, পুরনো অভ্যেস। এই বছরেরই 17ই মার্চ মার্গারেটের জীবনের পরম প্রাপ্তির দিন। শ্রীমা সারদা দেবীর দর্শন পেলেন এই দিন। ডায়েরিতে এই দিনটি সম্পর্কে লিখেছেন— “day of days” শ্রীশ্রীমা ব্রাহ্মণ ঘরের হিন্দু বিধবা হয়েও সমস্ত সামাজিক রক্ষণশীলতার গণ্ডী অতিক্রম করে বিদেশিনী মার্গারেটকে কন্যারূপে গ্রহণ করলেন আর মার্গারেট হয়ে উঠলেন তাঁর ‘আদরের খুকী’। আদর্শ ভারতীয় নারীর মূর্তরূপ তিনি দেখতে পেলেন শ্রীমা সারদাদেবীর মধ্যে। ভারতবর্ষের নারী শিক্ষার ভিত্তিও তিনি শ্রীশ্রীমায়ের হাত থেকেই আরম্ভ করেছিলেন। এই বছরেই

25শে মার্চ, মার্গারেটের জীবনে এল সেই মাহেশ্রক্ষণ। রূপান্তর ঘটল মার্গারেটের, উত্তরণ ঘটল মার্গারেটের। স্বামীজী তাঁকে দীক্ষা দিয়ে তার মানসকন্যাকে নিবেদন করলেন মানুষের সেবায়জ্ঞে। নামকরণ করলেন— ‘নিবেদিতা’। মঠের ঠাকুরঘরে শিবপূজার পর ভগবান বুদ্ধের চরণে নিবেদিতাকে দিয়ে অঞ্জলি দিইয়ে বললেন—“ যাও, যিনি বুদ্ধত্বলাভের আগে পাঁচশবার অপরের জন্য জন্মগ্রহণ করেছিলেন এবং প্রাণ বিসর্জন দিয়েছিলেন সেই বুদ্ধকে অনুসরণ করো।” নিবেদিতা নতমস্তকে গুরু এই আদেশ শিরোধার্য করে নিজের সর্বস্ব দিয়ে ভারতবর্ষের সেবায়জ্ঞে নিজেকে সমর্পন করলেন।

□ শুরু হলো নিবেদিতার জীবনের তপস্যার ভূমি ভারতবর্ষ অধ্যায়। এদেশের মেয়েদের শিক্ষার জন্য মার্গারেটকে স্বামীজী নিয়ে এসেছিলেন। আর সেই উদ্দেশ্যেরই বাস্তব রূপ 16 নং বোসপাড়া লেনে 1898-র 13ই নভেম্বর নিবেদিতা স্কুলের প্রতিষ্ঠা। স্কুল প্রতিষ্ঠা করলেন শ্রীশ্রীমা সারদাদেবীকে দিয়ে। শ্রীশ্রীমা আশীর্বাদ করে বললেন—“আমি আশীর্বাদ করছি যেন এই বিদ্যালয়ের উপর জগন্মাতার আশীর্বাদ বর্ষিত হয় এবং এখান থেকে শিক্ষাপ্রাপ্ত মেয়েরা যেন আদর্শ বালিকা হয়ে গড়ে ওঠে।” সেই স্কুলটিরই বর্তমান নাম ‘রামকৃষ্ণ সারদা মিশন সিস্টার নিবেদিতা গার্লস স্কুল।’ তখনকার দিনে এক বিদেশিনীর কাছে মেয়েদের বিদ্যালয়ে পড়তে পাঠানো অত সহজ ছিলনা। নিবেদিতা বাগবাজারের দ্বারে দ্বারে ঘুরে ছাত্রীদের তাঁর স্কুলে পাঠাতে অনুরোধ জনাতেন।

নিবেদিতার শিক্ষাদানের নিজস্ব একটি রীতি ছিল। মুখে মুখে তিনি গল্পের আকারে বলতেন। বিদ্যালয়ে অন্যান্য শিক্ষয়িত্রী নিযুক্ত হলেও তিনি নিজে চিত্রবিদ্যা ও ইতিহাস শিক্ষা দিতেন। ছোট ছোট মেয়েদের মাটির কাজ ও ড্রিল করাতেন এবং বড় মেয়েদের ইংরেজী পড়াতেন। ছাত্রীদের হাতে তৈরী মাটির পুতুল ও অন্যান্য জিনিস সবাইকে দেখাতেন ও প্রশংসা করতেন। শিক্ষার মধ্যে যাতে এক ঘেয়েমি না আসে তার জন্য এইভাবে নানা বৈচিত্র্যের সন্ধান ব্যস্ত থাকতেন। তবে স্নেহের মধ্যে শাসনও থাকত। শৃঙ্খলা ভঙ্গ বা অন্যায় আচরণ একদম সহ্য করতেন না। দৃঢ় কণ্ঠে ‘My Child’ বলে তার শাসনে মেয়েরা অন্যায় করতে ভয় পেত। তখনকার দিনে খুব ছোটবেলায় মেয়েদের বিবাহ হয়ে যেত। নিবেদিতা উপলব্ধি করেছিলেন বয়স্কা মেয়েদেরও শিক্ষাদানের ব্যবস্থা করতে হবে আর সেই উদ্দেশ্যেই 1903 খ্রীষ্টাব্দে ২রা নভেম্বর বয়স্কা মেয়েদের নিয়ে একটি পৃথক বিদ্যালয়েও খোলেন। আমরা আজ সরকারী প্রচেষ্টার বয়স্কদের শিক্ষার নানা প্রকল্প দেখতে পাই। কিন্তু নিবেদিতা যখন এ বিষয়ে ভেবেছিলেন তখন কেউ ভাবতেও পারেন নি।

ভারতবর্ষের আদর্শ, ঐতিহ্য, পরম্পরা, ইতিহাস তিনি মেয়েদের শেখাতেন। তাঁর সব সময় চেষ্টা ছিল আচার আচরণ, জীবন যাপন, শিক্ষা সব কিছুর মধ্যে জাতীয়তার ভাবটি যেন থাকে। তিনি বলতেন— “বিদ্যার্থীকে মনে রাখতে হবে, তার উন্নতির লক্ষ্য কেবল আত্মকল্যাণ নয়, পরন্তু জন-দেশ-ধর্মই তার প্রধান লক্ষ্য।” বিদ্যালয়ে বিভিন্ন স্তর পাঠের সঙ্গে ‘বন্দোতরম্’ গাওয়ারও প্রচলন করেন। নিবেদিতার সঙ্গে অন্যান্যদের পার্থক্য এখানেই যে নিবেদিতা এদেশে এসে বিদেশী ভাব ও শিক্ষা এদেশের মেয়েদের মধ্যে চাপিয়ে দেননি, বরং তাদের ভারতীয়তারই উন্মেষ ঘটিয়েছিলেন। শিখিয়েছিলেন ভারতের প্রাচীন নারীর ঐতিহ্য-ত্যাগ-তিতিক্ষা। তাই রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর যখন তাঁর ছোট মেয়েটির শিক্ষার ভার নিতে বলেছিলেন তিনি রাজী হননি। নিবেদিতা সুশিক্ষিতা ইংরেজী জানা মহিলা তাই হয়তো রবীন্দ্রনাথ ভেবেছিলেন যে মেয়েটি ইংরেজী ভাষা ও সংস্কৃতি সম্পর্কে যথার্থ পারঙ্গম হয়ে উঠবে। কিন্তু নিবেদিতা বিদেশী শিক্ষার প্রসারের জন্য এদেশে আসেননি। তাই রবীন্দ্রনাথের মেয়ের শিক্ষার ভার নিতে রাজী হননা। বলেন— “বাইরে থেকে কোন শিক্ষা গিলিয়ে দিয়ে লাভ কি? জাতিগত নৈপুণ্য ও ব্যক্তিগত বিশেষ ক্ষমতা রূপে মানুষের ভেতরে যে জিনিসটা আছে তাকে জাগিয়ে তোলাই আমি যথার্থ শিক্ষা মনে করি।” শিক্ষামূলক ভ্রমণের ওপর তিনি খুব গুরুত্ব দিতেন। কিন্তু সব সময় সেটা সম্ভব হয়ে উঠতো না নানা কারণে। অসাধারণ বাগ্মী ছিলেন নিবেদিতা। তিনি ভ্রমণের অভাব পূরণ করতেন আলোচনা, বক্তৃটার মধ্য দিয়ে। তাঁর অসাধারণ বাগ্মীতায় মূর্ত হয়ে উঠতো ভারতের প্রাচীন ঐতিহ্য থেকে ইতিহাস— মীরাবাই, অহল্যাবাই থেকে রাণী পদ্মিনী, ঝাঁসীর রাণী লক্ষ্মীবাই। তাঁর বিদ্যালয়ের মেয়েদের বলতেন—“ভারতের কন্যাগণ তোমরা স্কুলে জপ করবে— ভারতবর্ষ, ভারতবর্ষ, ভারতবর্ষ। মা, মা, মা। নারী ও পুরুষ উভয়েরই শিক্ষা, উচ্চ গবেষণা এবং কারিগরী শিক্ষা সর্বোপরি জনসাধারণের শিক্ষার কথা তিনি বলেছেন। দেশের জনগণের মধ্যে শিক্ষার প্রসারের জন্য তিনি একটি পথের কথা বলেছিলেন,— “পাশ্চাত্য দেশে শিক্ষাকাল উত্তীর্ণ হলে প্রত্যেক যুবকের যেমন চার-পাঁচ বছর সামরিক শিক্ষা বাধ্যতামূলক, আমাদের দেশে তেমনি শিক্ষালাভের পর যুবকগণের কিছুকাল শিক্ষাসৈনিক রূপে গ্রামে গিয়ে শিক্ষাকার্যে ব্রতী হওয়া আবশ্যিক?” বর্তমান শিক্ষা ব্যবস্থায় নিবেদিতার এই ভাবনা পথ দেখাতে পারে।

বিজ্ঞান চর্চা যে জাতীয় জীবনের উন্নতির সোপান সেটা তিনি জানতেন। বৈজ্ঞানিক জগদীশচন্দ্র বসুর সঙ্গে তাঁর সম্পর্কও তাঁকে সাহায্য সর্বজন বিদিত। ড^o বসুকে তিনি ‘খোকা’ বলে উল্লেখ করতেন। দেশ বিদেশের নানা ভাষনে তিনি জগদীশ চন্দ্র বসুর উল্লেখ করেছেন এবং নানা পত্রিকায় প্রবন্ধ লিখেছেন। পরাধীন ভারতবর্ষের এই প্রতিভাবান বিজ্ঞানীকে নানা প্রতিকূলতার সম্মুখীন হতে হয়েছে। নিবেদিতা অক্লান্ত ভাবে মায়ের মমতা দিয়ে তার পাশে দাঁড়িয়েছেন। জগদীশচন্দ্র বসুও তাঁর আজীবনের শ্রদ্ধা নিবেদন করে ‘বসু বিজ্ঞান মন্দিরে’র প্রতীক ‘বজ্র’ খোদিত করেন।

বুদ্ধের বেদীমূলের (বুদ্ধগয়া) বজ্রচিহ্ন ভারতবর্ষের প্রতীক চিহ্ন হোক এটাই নিবেদিতার অভিপ্রায় ছিল। তাই তাঁর আদরের ‘খোকা’ এইভাবে তার স্বীকৃতি দেন। অধ্যাপক শঙ্করীপ্রসাদ বসুর ‘নিবেদিতা লোকমাতা’ গ্রন্থের প্রথম খণ্ড দ্বিতীয় পর্বে জগদীশ চন্দ্র বসু ও নিবেদিতার সম্পর্কের এক দীর্ঘ আলোচনা উন্মোচিত হয়েছে।

বৈজ্ঞানিক থেকে সাহিত্যিক, শিল্পী থেকে বিপ্লবী ভারতের প্রতিটি মানুষকে নিবেদিতা অনুপ্রেরণা যুগিয়েছেন। অবনীন্দ্রনাথ থেকে নন্দলাল, অসিত হালদার এরা সবাই ভারতীয় শিল্পের পুনরুদ্ধার ও সংরক্ষণে নিবেদিতার দ্বারা অনুপ্রাণিত হয়েছেন। দীনশচন্দ্র সেনের বৃহৎ গ্রন্থ ‘বঙ্গভাষা ও সাহিত্যের’ ইংরাজী সংস্করণ সম্পূর্ণটি নিবেদিতা সংশোধন করে দেন। কিন্তু আত্মপ্রচার বিমুখ নিবেদিতা গ্রন্থটির ভূমিকায় দীনেশচন্দ্রকে তার নাম প্রকাশ না করার জন্য বাধ্য করেছিলেন। রামানন্দ চট্টোপাধ্যায়ের ‘প্রবাসী’ পত্রিকা চালাতেও নিবেদিতার অবদান অনস্বীকার্য।

“আগামী পঞ্চাশৎ বর্ষ জননী ভারতবর্ষ তোমাদের একমাত্র উপাস্য দেবতা হউক” — স্বামীজীর এই বাণী শুধু ভারতবাসীকে নয়, তাঁর মানসকন্যা নিবেদিতাকেও আলোড়িত করেছিলেন। ভারতমাতা যাঁর উপাস্য তাঁর পক্ষে ভারতমাতার শৃঙ্খল যে পীড়নের কারণ হবে এতে কোন সন্দেহের অবকাশ নেই। নিবেদিতা বৈপ্লবিক চেতনা বিস্তারের বিভিন্ন কাজের মধ্যে বিশেষ উল্লেখযোগ্য হলো প্রবন্ধ ও গ্রন্থ রচনা। শুধুমাত্র ভাষনেতেই বা আলোচনাতেই সীমাবদ্ধ থাকেনি তাঁর কার্যকলাপ। বিপ্লবীদের সঙ্গে তাঁর ঘনিষ্ঠ যোগ ছিল। অরবিন্দ ঘোষ, বিপিনচন্দ্র পাল, সুরেন্দ্রনাথ ভারতী ও অন্যান্য বিপ্লবীদের সঙ্গে তাঁর প্রত্যক্ষ সম্পর্ক ছিল। তাঁর বিদ্যালয়ের ছাত্রীদের তিনি চরকা কাটা শিখিয়েছিলেন। এই প্রসঙ্গ একটা কথা বিশেষ উল্লেখযোগ্য যে দেশের এই সর্বাঙ্গিক জাগরণে তাঁর উদ্দেশ্য কেবল রাজনৈতিক জাগরণ নয়, তাঁর বিভিন্ন বক্তৃতা, প্রবন্ধ যেমন মানুষকে পূর্ণ স্বাধীনতার আকাঙ্ক্ষা জাগিয়েছে অন্যদিকে প্রেরণা দিয়েছে দেশীয় শিল্প, সংস্কৃতি ঐতিহ্যের প্রতি শ্রদ্ধাশীল হতে। পরিপূর্ণ মানুষ হবার শিক্ষা দিয়েছে।

রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর তাঁর সম্পর্কে বলেছেন— “.... ভগিনী নিবেদিতা একান্ত ভালবাসিয়া সম্পূর্ণ শ্রদ্ধার সঙ্গে আপনাকে ভারতবর্ষে দান করিয়াছিলেন।”

এই যে ভারতবর্ষকে নিজেকে দান করা এই বিষয়টিই আজকের ভারতবর্ষে একান্ত জরুরী। ভারতবর্ষের মানুষের নিজের দেশ সম্পর্কে অনুভূতিই দেশকে রক্ষা করতে শেখাবে শেখাবে দেশের সর্বাঙ্গীন উন্নতি করতে।

স্বামীজী নিবেদিতাকে আশীর্বাদ করে বলেছিলেন—

“ভবিষ্যৎ ভারতের জন্য হয়ে ওঠো

পালিকা, সেবিকা, বন্ধু সব একাধারে।”

নিবেদিতাকে করা স্বামীজীর এই আশীর্বাণী আগামী ভারতবর্ষের সকলের জন্য সত্য হয়ে উঠুক।

সহায়ক গ্রন্থপঞ্জী :

- ১। ভারতচেতনা- ভগিনী নিবেদিতার রচনাবলীর সংকলন— শ্রী সারদামঠ, দক্ষিণেশ্বর
- ২। নিবেদিতা লোকমাতা- প্রথম খণ্ড, দ্বিতীয় পর্ব— শঙ্করী প্রসাদ বসু, আনন্দ পাবলিশার্স
- ৩। নিবেদিতা লোকমাতা- দ্বিতীয় খণ্ড — শঙ্করী প্রসাদ বসু, আনন্দ পাবলিশার্স
- ৪। নিবেদিতা স্মৃতি — বিশ্বনাথ দে, সম্পাদিত, সাহিত্যম্
- ৫। ছোটদের নিবেদিতা -শতবর্ষ জয়ন্তী প্রকাশন- প্রব্রাজিকা মুক্তিপ্রাণা— সিন্ধুর নিবেদিতা গালর্স স্কুল- ভগিনী নিবেদিতা শতবর্ষ জয়ন্তী প্রকাশন।
- ৬। ভারতের নিবেদিতা - নিবেদিতার জীবনের উল্লেখযোগ্য ঘটনাবলী ও বানী সংকলন — রামকৃষ্ণ মিশন ইনস্টিটিউট অব্ কালচার, গোলপার্ক।

আত্মোন্নতির অন্যতম পথ : 'কর্মযোগ'

ড. মৃদুল ঘোষ

সহযোগী অধ্যাপক, বাংলা বিভাগ, কোচবিহার কলেজ

কোচবিহার, পশ্চিমবঙ্গ, ভারত।

ই-মেইলঃ mg31282@gmail.com

চলভাষঃ ৯৭৪৯৩৫৬৩৯৬

কর্ম: চরিত্রের উপর প্রভাব :- অজ্ঞ মানুষের সুখই জীবনের চরম লক্ষ্য। কিন্তু বাস্তবে তা নয়। মানুষকে সর্বদা সুখের দিকে নয় জ্ঞানের দিকে ধাবিত হতে হয়। সুখ ও দুঃখ সমানভাবে মানুষকে শেখায়। স্বামীজি লিখেছেন, “জগতের মহাপুরুষদের চরিত্র আলোচনা করিলে দেখা যায়, অধিকাংশ ক্ষেত্রে সুখ অপেক্ষা দুঃখ তাঁহাদিগকে অধিক শিক্ষা দিয়াছে- ধনৈশ্বর্য অপেক্ষা দারিদ্র্য অধিক শিক্ষা দিয়াছে, প্রশংসা অপেক্ষা নিন্দারূপ আঘাতই তাঁহাদের অন্তরের অগ্নি প্রজ্জ্বলিত করিতে অধিক পরিমাণে সাহায্য করিয়াছে।”^১ মানুষ যা শেখে আসলে তা আবিষ্কার করে। নিউটন এর মাধ্যাকর্ষণ এর প্রমাণ। মানুষ কর্মের দ্বারা যে চরিত্র গঠন করে তা প্রবল শক্তিসম্পন্ন। মানুষের কাজ চিন্তার প্রকাশ, ইচ্ছার প্রকাশ- এছাড়া কিছুই নয়। স্বামীজির কথায়, “প্রবল ইচ্ছাশক্তিসম্পন্ন যে সকল মানব জগতে জন্মিয়াছেন, তাহারা সকলেই প্রচণ্ড কর্মী ছিলেন। তাহাদের এত ইচ্ছাশক্তি ছিল যে তাহারা জগৎকে ওলট-পালট করিয়া দিতে পারিতেন। ঐ শক্তি তাঁহারা যুগ যুগ ব্যাপী নিরবচ্ছিন্ন কর্ম দ্বারা লাভ করিয়াছিলেন।”^২ সেকারণে কাজ করার প্রক্রিয়াটি মানুষকে ভালোভাবে অর্জন করতে হয়। কর্মের দ্বারা মনের ভেতর আত্মার শক্তি জাগিয়ে তোলা সম্ভব। মানুষ উদ্দেশ্যপ্রণোদিত ভাবে কাজ করে জীবনের বহিবৃত্তীয় উপাদানগুলিকে ক্রম বিবর্ধিত করে তুলতে চায়। ধন, মান, খ্যাতি, প্রতিপত্তি, প্রভুত্ব বা স্বর্গপ্রাপ্তি তাদের জীবনের লক্ষ্য। কিন্তু স্বার্থপূর্ণ উদ্দেশ্য ব্যতীত যে কর্ম তাতে প্রকৃত উন্নয়ন সম্ভব হয়। কর্মে আমাদের অধিকার, ফলে নয়- ফলের আশায় কোন কর্মই যথোচিত নয়। সৎপথে যথার্থ কর্ম করলে আপনা-আপনি তার ভালো ফল প্রাপ্তি ঘটবে। এজন্য নিঃস্বার্থপরতার সঙ্গে কর্ম করে সমাজ উন্নয়নের পথকে প্রশস্ত করতে সর্বমানবকে এগিয়ে আসতে হবে। প্রতিনিয়ত নিঃস্বার্থভাবে কর্ম করবার অভ্যাস আমাদের অন্তরের সুপ্ত জ্ঞানকে জাগরিত করবে।

নিজ নিজ কর্মক্ষেত্রে প্রত্যেকেই বড়:- আমরা সমাজের যত বর্ণ, শ্রেণি, পেশার মানুষ আছি প্রত্যেকে যদি নিজের নির্ধারিত কর্তব্যটুকু পালন করি তবে মানবের তথা সমাজের উন্নয়ন সম্ভব হবে। এই অধ্যায়ে নানা উপমা ও গীতা উদ্ধৃত শ্লোকের বাংলা ব্যাখ্যায় স্বামীজি বুঝিয়ে দিয়েছেন আপন কর্ম-কর্তব্য যথার্থরূপে পালন ব্যতীত মানব মুক্তির অন্য কোনো পথ নাই। সমাজের ঝাড়ুদার, মুচি, শ্রমজীবী মানুষ যেমন মহান, রাজা জমিদার সম্প্রদায়ও একইভাবে মহান। কারণ স্বক্ষেত্রে কর্তব্য-সম্পাদন ব্যতীত প্রকৃত উন্নয়নের পথ কখনোই সুগম হয় না। আমাদের জীবনের যে চতুরাশ্রম (ব্রহ্মচর্য, গার্হস্থ্য, বাণপ্রস্থ ও সন্ন্যাস) প্রথার কথা বলা হয়েছে আজীবন গৃহীরূপে গৃহস্থের কর্তব্য পালন করেও এই ধর্ম পালন করা যায়। স্বামীজির কথায়, “যিনি বিবাহ না করিয়া ধর্মকার্যের জন্য জীবন উৎসর্গ করিয়াছেন, তাহার জীবন যত মহৎ, বিবাহিত ব্যক্তির জীবনও তত মহৎ। . . . সংসারী অপেক্ষা সংসারত্যাগী মহত্তর, এ-কথা বলা বৃথা। সংসার হইতে স্বতন্ত্র থাকিয়া স্বধীন সহজ জীবনযাপন অপেক্ষা সংসারে থাকিয়া ঈশ্বরের উপাসনা করা অনেক কঠিন কাজ।”^৩ গৃহী ব্যক্তি মাতা, পিতা, পুত্র, কন্যা, পত্নী, ভ্রাতা, অতিথি, বন্ধু, জ্ঞাতি ও ভৃত্যগণকে যেভাবে পালন করেন তাতে তার যশ, খ্যাতি প্রতিপত্তি আপনা-আপনি বৃদ্ধি পায়। স্বামীজি বলেছেন- “গৃহস্থই জীবন ও সমাজের কেন্দ্র। অর্থোপার্জন ও সৎকার্যে অর্থব্যয় করা তাঁহার পক্ষে উপাসনা, কারণ যে গৃহস্থ সদুপায়ে ও সদুদ্দেশ্যে ধনী হইবার চেষ্টা করিতেছেন, . . . সন্ন্যাসী নিজ কুটির বসিয়া উপাসনা করিলে উহা যেমন তাঁহার মুক্তিলাভের সহায় হয়- সেই গৃহস্থেরও ঠিক তাহাই হইয়া থাকে।”^৪ এই অধ্যায় থেকে আমরা জানতে পারি যে দেশ কাল পাত্র ভেদে প্রত্যেক মানুষ যে অবস্থায় আছে তদুপযোগী কর্তব্য পালন করা আবশ্যিক। জগতের ঘৃণা ও উপহাসের দিকে লক্ষ্য না রেখে নির্ভয়ে নিজ কর্তব্য করাই প্রকৃত উন্নয়নের পথ।

কর্মরহস্য:- মানুষকে অন্নদান, বস্ত্রদান কিংবা শারীরিক সহায়তা প্রদানের চাইতেও মহত্তর কর্তব্য হল পরমার্থ জ্ঞান দান। কারণ জ্ঞানই মানুষের জীবন পথের উচ্চতর সোপান। জগৎ ও জীবন শুভ এবং অশুভের মহামিলন ক্ষেত্র। যার জীবনে সৎ চিন্তা শুভ বুদ্ধির ভাব প্রবল তার পক্ষে মন্দ কর্ম করা প্রায় অসম্ভব। বিপরীতভাবে মন্দ সংস্কার বাহী মানুষ মাত্রই মন্দ চিন্তন ক্রিয়ার অনুগামী। যার জীবনে যে ভাবনা প্রবল হয় তাদের আমরা সেই শ্রেণীর মানুষ হিসেবে অভিহিত করি। স্বামীজি এ প্রসঙ্গে বলেছেন, “সর্বদা কর্ম কর, কিন্তু দাসের মতো কর্ম করিও না।”^৫ উপমা- এক পুরুষ একটি মেয়েকে ভালোবাসে, তাকে একাই ভোগ করতে চায় এবং তাঁকে নিজের সামগ্রীর মতো মনে করে। তার মনের একমাত্র ইচ্ছা যে মেয়েটি কেবল পুরুষটির কথাতেই উঠবে, বসবে, চলাফেরা করবে- এরূপ ভাবের পোষণ আসলে দাস সুলভ অনুরাগের বিকার। স্বামীজির মতে, “ভালোবাসিয়া যদি আনন্দ না হয়, তবে উহা ভালবাসা নয় অন্য কিছুকে আমরা ভালবাসা বলিয়া ভুল করিতেছি।”^৬

“দয়া স্বর্গীয় বস্তু: ভালো হইতে গেলে আমাদের সকলকেই দয়াবান হইতে হইবে। এমন-কি ন্যায়বিচার এবং অধিকারবোধ দয়ার উপর প্রতিষ্ঠিত।”^৭

সে কারণে অনুচ্ছেদের শেষে কর্মযোগের অর্থ হিসেবে স্বামীজি যা নির্দেশ করেছেন তা আমার ভাষায় এরকম, মৃত্যুমুখে পতিত হয়েও আমাদের সকলকে সাহায্য করা উচিত। প্রতারকের প্রতারণায় সাড়া না দিয়ে আপন কর্তব্য কর। দরিদ্রকে দয়া করেছ বলে অহংকার না করে বরং তাকে সেবা করার যে সুযোগটুকু পেয়েছ সেজন্য তার প্রতি কৃতজ্ঞ হও। একারণেই যথার্থ ত্যাগীর জীবনের চাইতে যথার্থ কর্মীর জীবন সমানভাবে কঠোর ও কঠিন।

কর্তব্য কি:- আমরা নিরন্তর যা করে চলেছি তা-ই কার্য। তবে কর্তব্যের প্রসঙ্গ এলে তার সঙ্গে সৎ, অসৎ, ন্যায়, অন্যায়, হিত-অহিত, পুণ্য-পাপ ইত্যাদি শব্দগুলি জুড়ে যায়। এ কথার সহজ সমাধান দেওয়া চলে এভাবে- সব ভালো কাজই পুণ্য বা ন্যায় কর্তব্য আর সকল খারাপ কাজই পাপ বা অ-হিত কর্তব্য। হিন্দু, মুসলমান, খ্রিষ্টান বিভিন্ন ধর্মাবলম্বী মানুষেরা ভাবেন তাদের শাস্ত্রে যে নীতি-কর্তব্য পালনের কথা আছে তা-ই যথার্থ কর্তব্যের পথ। কিন্তু বাস্তবে তা নয়। স্বামীজি বলেন, “যে সমাজে আমরা জন্ম গ্রহণ করিয়াছি, সেই সমাজের আদর্শ ও কর্মধারা অনুসারে এমন কাজ করা, যাহা দ্বারা আমাদের জীবন উন্নত ও মহৎ হয়।”^{১৬} সমাজের সকলের প্রতি সমানভাবে কর্তব্য পালন করা সম্ভব হলেই প্রকৃত সমাজ উন্নয়নের পথ সুগম হতে পারে। কর্তব্যের দ্বারাই মানুষের জ্ঞান চক্ষুর আবরণ উন্মোচন সম্ভব হয়। সন্ন্যাসী ও ব্যাধের এই কর্তব্যবোধের উপমায় স্বামীজি বলেন, “অনাসক্ত কর্মীর পক্ষে সকল কর্তব্যই সমান, এবং ঐগুলিই অমোঘ অস্ত্র হইয়া স্বার্থপরতা ও ইন্দ্রিয়পরতা বিনষ্ট করে এবং সাধক মুক্তির পথে অগ্রসর হয়।”^{১৭} তাই সকল মানুষকে সমাজের বহু বিধ কর্তব্য সম্মানের সঙ্গে পালন করে জীবনে সফল হবার চেষ্টা করতে হবে। এই কর্তব্যই আমাদের ভবিষ্যতের পথ আলোকিত করবে।

পরোপকারেই নিজের উপকার:- আমরা যে জগতে পরস্পর বসবাস করছি এবং সাহায্য করছি তার মূল কথা আমরা একে অপরের উপকার করছি। আমরা কোনোভাবে সাহায্য করছি না। ব্রহ্মাণ্ডরূপী জগতের পক্ষে মানুষ নিতান্ত ক্ষুদ্র। যে জগৎ নিয়ত মানুষকে বহুবিধ সামগ্রী দান করে চলেছে- নগন্য মানুষ জীবনব্যাপী কর্মের দ্বারা তার কিঞ্চিৎমাত্রও ফিরিয়ে দিতে পারে না। স্বামীজি তাই বলেছেন, “যদি আমরা বিশেষ বিচার করিয়া দেখি, তবে দেখিব, আমাদের নিকট হইতে এই জগতের কোন সাহায্যেরই প্রয়োজন নাই। তুমি আমি আসিয়া উপকার করিব বলিয়া এই জগৎ সৃষ্ট হয় নাই।”^{১৮} একারণে বলা চলে আমরা যদি অপরকে সাহায্য করি তা-ই সবচাইতে ভালো কাজ। তবে এই কাজের মধ্যে কোনরূপ আসক্তির ছাপ না থাকলে কোন অশান্তির উদয় ঘটবে না। উদাহরণ গল্প:- এক ব্যক্তির একজন ভূত চাই- যে সমস্ত কাজ করে দেবে। তাঁর নির্দেশমতো প্রাসাদ নির্মাণ, টাকা সংগ্রহ, নগরী পত্তন, ইত্যাদি কাজ সে মুহূর্তে শেষ করে। শেষে কোন কাজ নেই। ভূতের হাতে কোন কাজ না থাকায় কুকুরের লেজ সোজা করার কাজ দেওয়া হলে ভূত তা করতে পারে না। শেষে আপস মীমাংসা জগৎটা এই কোঁকড়ানো লেজের মতো; মানুষ শত শত বৎসর যাবৎ ইহা সোজা করিবার চেষ্টা করিতেছে; কিন্তু যখনই একটু ছাড়িয়া দেয় আবার গুটাইয়া যায়।

এ বিষয়ে স্বামীজির অপর কথা গোঁড়ামি পরিত্যাগ করা। এটা একপ্রকার রোগের মতো- গোঁড়ার দল থেকে বেরিয়ে আসতে পারলেই মানুষকে কিভাবে সহানুভূতি ও ভালোবাসার হাত বাড়িয়ে দিতে হয় সে শিক্ষা লাভ সম্ভব হবে। এ বিষয়ে এই কথাগুলি মনে রাখা বিশেষ প্রয়োজন- ১) আমরা জগতের কাছে ঋণী, জগৎ নয়। আমরা ভাগ্যবান যে এই জগতের জন্য আমরা কিছু করার সুযোগ পেয়েছি। ২) একজন ঈশ্বর জগতে আছেন যিনি সতত ক্রিয়াশীল। ৩) এ জগৎ একটি বিরাট নৈতিক ব্যায়ামশালা- প্রত্যেককেই এখানে নিয়ত অনুশীলন করতে হবে। ৪) গোঁড়ামি প্রেমের শত্রু এ কারণেই কোনভাবেই গোঁড়ামিকে সমর্থন করা অনুচিত।

অনাসক্তিপূর্ণ আত্মত্যাগ:- সৎকর্মের শুভফল যেমন অবশ্যসম্ভাবী তেমনি অসৎ কর্মের অশুভ ফলপ্রাপ্তি বাঞ্ছনীয়। তার কর্মের শুভ অশুভের ধারণা অনেকটা আপেক্ষিক। কেননা সমাজের একের নিকট যে কাজ শুভ অন্যের নিকট তা অশুভ হিসেবে গণ্য হতে পারে। যেমন- গ্রাসাচ্ছদন থেকে নিঃশ্বাস-প্রশ্বাস গ্রহণ সবচেয়েই কারো না কারো অনিষ্ট হয়ে চলেছে প্রতিনিয়ত। কিন্তু বাঁচার জন্য সেই ক্ষতি সমূহকে স্বীকার করতে হবে। তাই স্বামীজির ধারণা- “জগতের উপকার করিতে গিয়া প্রকৃতপক্ষে আমরা নিজেদেরই উপকার করিয়া থাকি। অপরের জন্য আমরা যে কর্ম করি, তাহার মুখ্য ফল- আমাদের চিন্তাশুদ্ধি।”^{১৯} জগতের কর্ম করার সময়ে সর্বদা স্বার্থপরতাকে ত্যাগ করে নিঃস্বার্থভাবে করতে হয়। এই ভাবনার উদ্ভাবনায় কর্মযোগ আমাদের বিশেষভাবে শিক্ষা দিয়েছে- “সংসার ত্যাগ করিও না; সংসারে বাস কর, সংসারের ভাব যত ইচ্ছা গ্রহণ করজ্ব কিন্তু নিজের সুখভোগের জন্য কাজ একেবারেই করিও না।”^{২০} প্রথমে ব্যক্তি আমিত্বকে ত্যাগ করে সমাজের আমিতেই পরিণত হওয়াই প্রতি মানুষের অবশ্য কর্তব্য। এভাবেই সমাজ আমি হতে বৃহত্তর অনাসক্তিপূর্ণ মানবের উদ্ভব। সে-ই প্রকৃতপক্ষে পরিত্রাতারূপী মানুষকে আপন পথে ধাবিত করায়। স্বামীজি বলেন- “যে ব্যক্তি নিজেকে বশীভূত করিয়াছে, বাহিরের কোন বস্তু তাহার উপর ক্রিয়া করিতে পারে না, তাহাকে আর কাহারও দাসত্ব করিতে হয় না। তাহার মন মুক্ত। এইরূপ ব্যক্তিই জগতে সুখ স্বাচ্ছন্দে বাস করিবার যোগ্য।”^{২১}

মুক্তি:- আমরা জ্ঞাত বা অজ্ঞাতসারে আমাদের স্বপ্ন জগৎ থেকে বেরিয়ে যাবার জন্য কাজ করি। বিষয় বাসনা ত্যাগ করে কর্মের দ্বারা অনাসক্ত হয়ে যখন আমরা এক কঠোর কঠিন পথে চলি তখনই মুক্তি ঘটে। জগতের শ্রেষ্ঠ মানুষেরা সকলের অজ্ঞাতে এভাবেই জীবন লীলা সম্বরণ করে থাকেন। এই মুক্তির পরই তাদের মহতী জীবনধারা ও বিচিত্র কর্ম বিষয়ে আমরা বিস্ময় প্রকাশ করি।

কর্মযোগের আদর্শ:- স্বামীজির মতে “কর্মযোগ নিঃস্বার্থপরতা ও সৎকর্ম দ্বারা মুক্তিলাভ করিবার একটি ধর্ম বা নীতি প্রণালী।”^{২২} অনেক মহান মানুষের সমাজে যে সাম্যের আদর্শ বাণী প্রচার করে গিয়েছেন তাদের যুক্তিকে নস্যাত করে স্বামীজি বলেন, “যতদিন এই জগৎ থাকিবে ততদিন বৈষম্য থাকিবে; সৃষ্টিচক্র যখন শেষ হইয়া যাইবে, তখনই পূর্ণ সাম্যতাবের স্বর্ণযুগ আসিবে। তাহার পূর্বে সাম্যভাব আসিতে পারে না। তথাপি এই ভাব আমাদের এক প্রবল প্রেরণাশক্তি।”^{২৩} স্বার্থশূন্যতা ও মুক্তির পথে আমাদের কর্মযোগের আদর্শের দ্বারাই লক্ষ্য উপনীত হতে হবে। লোকের উপকার করবার একমাত্র কারণ হতে হবে ভালবাসা ও ভালোলাগা। এর মধ্যে যারা অন্য স্বার্থগন্ধ সন্ধান করবেন তাদের পক্ষে ন্যায় ও সৎকর্ম করা প্রায় অসম্ভব। আজ একবিংশ শতাব্দীর তৃতীয় দশকে পদার্পণ করে আমরা যদি এই কর্মযোগের আদর্শ দ্বারা অনুপ্রাণিত হতে পারি তবেই এই মানব জীবনের স্বার্থকতা আমরা খুঁজে পেতে পারি বলে আমার আশা।

নান্দনিক দৃষ্টিতে 'ওঝাপালি'

ভূমিকা :

অসমে পূৰ্ণাঙ্গ নাটকের ধারাবাহিক ইতিহাস পাওয়া যায় খৃষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দীর শেষ ভাগ থেকে। মহাপুরুষ শংকরদেব বিরচিত 'চিহ্ন ষ্ৰীাত্রা' দ্বাৰাই শুরু হয়েছে পুতুল নাচ, ওঝাপালি ইত্যাদি নাট্যধৰ্মী লোকানুষ্ঠান। এই নাট্যধৰ্মী লোকানুষ্ঠানসমূহ যে বহু প্রাচীনকাল থেকে প্রচলিত ছিল, প্রাচীন সাহিত্যে এর উল্লেখ পাওয়া যায়। মহাপুরুষ শংকরদেব বিরচিত 'আদি দশম' গ্রন্থে রাসক্ৰীড়ার বৰ্ণনায় পুতুল নাচের উল্লেখ রয়েছে —

১) ভকতৰ পদে দেখাই মনুষ্য চেষ্টাক

গোপীক নচান্ত যেন ছায়া পুতলাক।।

২) ছায়া পুতলাক যেন নচায়ৈ যতনে।

৩) টাটকীয়া যেন জড় পুতলাক

যন্তত তুলি নায়ে (আদি দশম)

বিভিন্ন উল্লেখ থেকে একথা প্রতীয়মান হয় যে প্রাচীন অসমে দুইধরনের পুতুল নাচের প্রচলন ছিল। পর্দায় পুতুলের ছায়া ফেলে এবং মঞ্চে পুতুলের অভিনয় প্রদর্শনের দ্বারা। পর্দায় পুতুলের ছায়া ফেলে যে পুতুল নাচ, সেগুলোকে “ছায়া পুতলা” বলা হয়, অপরদিকে মঞ্চে পুতুলের অভিনয় প্রদর্শনের দ্বারা যে পুতুল নাচ তাকে বলা হয় ‘দারু পুতলা’। অসমে প্রচলিত পুতুল নাচের এক একটি দলে ৪/৫ জনে করে লোক থাকে। একজন বায়ন, একজন ডাইনাপালি, দুজন পালি এবং আরেকজন পুতুল নাচানো সূত্রধার। অসমে যে এই অনুষ্ঠান দশম-একাদশ শতাব্দীতেও প্রচলিত ছিল একথা “কালিকা পুরাণ” এ উল্লেখ রয়েছে। কালিকা পুরাণের ৮৯ তম অধ্যায়ে দেবী চণ্ডিকাকে “পাঞ্চালিকা বিহার”-এর আয়োজন করে সন্তুষ্ট করার কথা বলা হয়েছে। পাঞ্চালিকা বিহারের অর্থ হল ‘পুতুল নাচ বা পুতুলের দ্বারা অভিনয়’। ওঝাপালি অনুষ্ঠানে একজন ওঝা এবং চারজন পালির সঙ্গে পুতুল নাচ বা পুতুলের দ্বারা অভিনয়ের যথেষ্ট সাদৃশ্য রয়েছে। ড° সত্যেন্দ্র নাথ শর্মার অনুমান মতে পুতুল নাচের সূত্রধারসহ পুতুলগুলো বাদ দিয়ে ওঝাপালি অনুষ্ঠান পরিবেশন করা হয়। তাঁর মতে ওঝাপালির চেয়ে পুতুল নাচ আরো প্রাচীন লোক অনুষ্ঠান।

এই আলোচনার মাধ্যমে অসমের ঐতিহ্যবাহী এবং জনপ্রিয় এই লোকানুষ্ঠানটির বিষয়ে কিছু তথ্য এবং এর মধ্যে নিহিত হয়ে থাকা সৌন্দর্যের আভাস তুলে ধরার প্রয়াস করা হয়েছে।

অসমে অতি প্রাচীন কাল থেকেই দুইধরনের ওঝাপালির প্রচলন রয়েছে—

১) ব্যাস গাওয়া বা বিয়াহের ওঝাপালি এবং

২) সুকনানী বা মারৈ গাওয়া ওঝাপালি।

ব্যাস গাওয়া ওঝাপালি :

ব্যাসদেব রচিত পুরাণ, মহাভারত এবং রামায়ণ ইত্যাদির পদ পরিবেশন করা থেকেই এঁদের “ব্যাস-গাওয়া ওঝাপালি” বা “বিয়াহের ওঝাপালি” বলা হয়। এই ওঝাপালিতে ওঝারা বিষ্ণুপূজা, দুর্গাপূজা অথবা সার্বজনীন নাম প্রসংগ ইত্যাদিতে ভাগবত পুরাণ, মহাভারত ইত্যাদির পদ পরিবেশন করেন। বিয়াহের ওঝাপালি মূলতঃ বৈষ্ণব পরম্পরাতে গড়ে উঠলেও উল্লেখযোগ্য কথাটি হল মঙ্গলদৈর ব্যাসপাড়ার বিয়াহের ওঝারা দুর্গা পূজার সময় দেবীকে জাগ্রত করার উদ্দেশ্যে “জাগর গীত” পরিবেশন করার নিয়ম এখনও প্রচলিত রয়েছে, ঠিক সেভাবেই দুর্গা অথবা শিবের স্তুতিসূচক মালসী গীতও এদের দ্বাৰাই পরিবেশন করার নিয়ম প্রচলিত রয়েছে। শিব-দুর্গার প্রশস্তিসূচক গানগুলো মালসী রাগে গাওয়া হয়, তাই এই ধরনের গানগুলোকে মালসী গীত বলা হয়। এঁরা নৃত্যগীত এবং রাগ পরিবেশনে অত্যন্ত দক্ষ। প্রাচীন কালে সংগীত শাস্ত্রে বুৎপত্তি থাকা গুণীজনদের ‘ব্যাস’ উপাধি দেওয়া হয়েছিল। একথা প্রচলিত রয়েছে যে, একবার জৈষ্ঠমাসের প্রচণ্ড গরমে গ্রামের ভূমি শুকিয়ে কাঠ হয়ে গেলে রাজা ধৰ্মানন্দ তাঁর রাজসভার সংগীতাচার্য সর্বানন্দ ব্যাসকলাকে বললেন যে সঙ্গীতের প্রভাবে বৃষ্টি নামাতে পারলেই ‘ব্যাসকলা’ উপাধির সার্থকতা বোঝা যাবে। তখন সর্বানন্দ ব্যাসকলা ওঝা নিজের

সঙ্গীদের নিয়ে ‘মেঘমল্লার’ রাগ জুরে গান গাওয়ার পর আকাশ মেঘাচ্ছন্ন হয়ে অব্যবহার্য ধারায় বৃষ্টি শুরু হল। রাজা সন্তুষ্ট হয়ে ব্যাসকলাকে বিশাল ভূমিখণ্ড দান করে তাকে চিরস্থায়ীভাবে বসবাস করার সুবিধা করে দিলেন। এই ভূমিখণ্ডই বর্তমানের ব্যাসপাড়া। এই কাহিনীর সঙ্গে সংগতি রেখে প্রয়াত অতুল চন্দ্র হাজারিকাদেব বলেছিলেন যে, সর্বানন্দ ব্যাসকলা থেকেই “বিয়াহের ওঝা” নামের উৎপত্তি হয়েছে।

মাধব কন্দলি রচিত রামায়ণের পদ বা দুর্গাবরের “গীতি রামায়ণ”—এর পদ আবৃত্তি করা ওঝাপালিদের কেউ কেউ “রামায়ণ গাওয়া ওঝাপালি” নামে অন্য একটি শাখায় অন্তর্ভুক্ত করতে আগ্রহী, যদিও এটিকে ব্যাস গাওয়া ওঝাপালিদের শাখাতে অন্তর্ভুক্ত করাই বেশী যুক্তি সিংগত।

সুকনাম্নী বা সুকনারায়ণী গাওয়া ওঝাপালি

সুকবি নারায়ণদেব রচিত পদ্ম পুরাণের পদ আবৃত্তি করা হয় বলে এই শাখাকে সুকনারায়ণী বা কথিত ভাষায় সুকনাম্নী ওঝাপালি বলে উল্লেখ করা হয়। অবশ্য নারায়ণদেবের রচনা ছাড়াও মনকর দুর্গাবর রচিত মনসা কাব্য এবং ষষ্ঠীর বিরচিত মনসা পুরাণের পদও এঁরা পরিবেশন করেন। মনসার অন্য একটি নাম মারৈ, তাই সুকনাম্নী ওঝাপালিকে মারৈ গাওয়া ওঝাপালিও বলা হয়। পদ্মপুরাণের বেহলা লক্ষ্মীন্দরের কাহিনী এঁদের গীতের বিষয়বস্তু। তাই মনসা পূজা বা মারৈ পূজায় এই শাখার ওঝাপালিরাই দেবীর মহিমা প্রকাশক নৃত্য গীত পরিবেশন করেন। মনসা সাপের অধিষ্ঠাত্রী দেবী। অতি প্রাচীনকাল থেকেই অসমের কামরূপ, দরং এবং গোয়ালপাড়া জেলায় মনসা পূজার প্রচলন রয়েছে। ওঝা মনসা দেবীর স্তুতিসূচক গীত পাঠ করে অনুষ্ঠান আরম্ভ করেন এবং তারপরই মূল বিষয় অর্থাৎ বেহলা-লক্ষ্মীন্দরের কাহিনী গানের মাধ্যমে পরিবেশন করা আরম্ভ করেন।

মনসা পূজা ব্যক্তি ক্রীত এবং সার্বজনীনভাবে একদিনের জন্য বা এর চেয়ে বেশীদিনের জন্যও অনুষ্ঠিত করা যেতে পারে। এগারো, তেরো, পনেরো এবং একুশদিনও মারৈ পূজা অনুষ্ঠিত করার কথা শোনা যায়। একদিনের পূজাকে ‘রং পূজা’ বা ‘এপরীয়া রং পূজা’, দেড়দিনের পূজাকে ‘গোট রং পূজা’ বা ‘জাগোয়া রং’ বলা হয়। আড়াই দিনের পূজাকে ‘রঙিয়াল মারৈ পূজা’ বলা হয়। পূজা শেষ হওয়ার আগের দিনকে ‘ভরদাঁক’ বলা হয়। সেদিনের পূজায় ওঝাপালির সঙ্গে দেওধনী নাচের অনুষ্ঠানও অনুষ্ঠিত হয়। ওঝাপালি এবং দেওধনী নৃত্য অসমের মনসাপূজার প্রধান বৈশিষ্ট্য বলে কেউ কেউ মত প্রকাশ করেন।

ওঝাপালির নাটকীয়তা

ওঝাপালি অনুষ্ঠানকে আংশিকভাবে নাট্যানুষ্ঠানও বলা যায়। এইজাতীয় অনুষ্ঠানে নাটকের সকল উপাদান পাওয়া যায়না। কেবল পরিবেশনের ক্ষেত্রে নাটকীয়তা আরোপ করা হয়।

কাহিনীর ক্ষেত্রে দেখা যায় যে ওঝাপালিতে একটি পূর্ণাঙ্গ কাহিনী পরিবেশন করা হয়। সুকনাম্নী ওঝাপালিতে বেহলা লক্ষ্মীন্দরের কাহিনী অথবা বিয়াহের ওঝাপালিতে রামায়ণ, মহাভারত ইত্যাদির এক-একটি কাহিনী পরিবেশিত হয়। কাহিনীতে অনেক চরিত্র থাকে যদিও ওঝাপালিতে কেবল ওঝা এবং ডাইনা পালি— এই দুজনেই চরিত্র সমূহে রূপদান করেন। পুরুষ-নারী সকল চরিত্রের ভূমিকা ওঝা আর ডাইনাপালি স্বয়ং পরিবেশন করেন। এই দুজনেই প্রয়োজন সাপেক্ষে চরিত্রের সংলাপ প্রয়োগের দ্বারা নাটকীয়তা এনে অধিক মনোগ্রাহী করে তোলেন অনুষ্ঠানটিকে। উল্লেখযোগ্য কথা এই যে, এই অনুষ্ঠানের সংলাপসমূহ পূর্বনির্ধারিত নয়। ওঝা এবং ডাইনাপালি উপস্থিত বুদ্ধির দ্বারা তাৎক্ষণিকভাবে এই সংলাপসমূহ সৃষ্টি করে দর্শকের মনোরঞ্জন করেন। ফলস্বরূপে অনুষ্ঠানে বর্ণিত কাহিনী এক নাটকীয় পরিবেশের সৃষ্টি করে। এইধরনের নাটকীয় মুহূর্তকে ‘ভাঙনি কোয়া’ বলে উল্লেখ করা হয়। উদাহরণস্বরূপে মহাভারত অথবা বধকাব্যের কাহিনী বর্ণনার সময় ওঝা এবং ডাইনাপালির সংলাপ বা কথোপথনের দ্বারা সৃষ্টি করা একটি নাট্যমুহূর্ত এখানে উল্লেখ করা হ’ল—

ওঝা : ভীমে বোলে শুনা দাদা কৈলাশকে যাওঁ।

মহাদেবর গরু চারি পেট প্রবর্তাও।।

ডাইনাপালি : এই বুলি ভীমে ক'বা ধছি।

ওঝা : বোলে কি কৈছি?

ডাইনাপালি : বোলে দাদা মোর ভোখত প্রাণ যায়েই, ইমান গিটা ভাত খালে মোর পেটর ভোখে নপলেই।

ওঝা : ভীমরনো ইমান ভোখ লাগেই কিয়া হেরা?

ডাইনাপালি : এস্ জানাই দেখো ভীমর পেটটো কম নহয় নহয়, আমার সেই দেউলর গোরর বরপুখুরীহান।

ওঝা : ভীমর কেবল পেটটোহে ডাঙার নে?

ডাইনাপালি : অকল পেটটো নহয়, ভরি দুখানো তোমার সেই বুঢ়াচোপডালর সোমান। হাতর বাহুকেইটা ভল্কা বাঁহর গোরেই হান।

ওঝা ডাইনাপালির সঙ্গে বিভিন্ন প্রসঙ্গে অভিনয়ের সময় যেসকল মুদ্রা প্রদর্শন করেন, সেই মুদ্রাগুলোতে নাট্যগুণ স্পষ্ট। অবশ্য ব্যাসগাওয়া ওঝাপালিতে শাস্ত্রীয় দিক বেশী থাকায় লোকনাট্যের বিষয় তুলনামূলক ভাবে সুকনানী ওঝাপালির চেয়ে কম। ব্যাসগাওয়া ওঝাপালিতে প্রধানত নৃত্য ও গীত পরিবেশিত হয়। কিন্তু সুকনানী ওঝাপালিতে গানের প্রাধান্য তুলনামূলক ভাবে কম, তার স্থানে অভিনয় এবং নৃত্যের আধিক্য পরিলক্ষিত হয়।

সাহিত্যের ৯ ধরনের রসই ওঝাপালি অনুষ্ঠানে প্রকাশ পায়। এর দ্বারা কবির ভাবাদর্শও প্রকাশ পায়। তাই ওঝাপালি অনুষ্ঠানকে আংশিকভাবে নাট্যানুষ্ঠান বলা হয়।

ওঝাপালির নান্দনিক দিক

ভরতমুনির নাট্যশাস্ত্রে উল্লেখ করা অভিনয়ের চারটি প্রকার হল— আংগিক, বাচিক, সাহিত্যিক এবং আহাৰ্য। এই চারটি বিষয়ের সুসমন্বয়ের দ্বারা অভিনয় কলা পরিপূর্ণ রূপ লাভ করে। ওঝাপালি অনুষ্ঠানকে এই চারটি দিক দিয়ে বিচার করে দেখা যায়।

আংগিকের অর্থ হল সঞ্চালন। অভিনেতা শারীরিক অঙ্গ সঞ্চালনের দ্বারা যে অভিনয় করেন তা আংগিক। ওঝাপালি অনুষ্ঠানে ওঝা এবং ডাইনাপালিই নাটকীয় চরিত্রের ভূমিকা পালন করেন। আংগিকের ব্যবহার এখানে ব্যাপক। ওঝা এবং ডাইনাপালি অভিনয়ের সময় সংলাপ ও অংগ সঞ্চালনের দ্বারাই দর্শকের মন জয় করেন।

বাচিক হ'ল চরিত্রের মুখের সংলাপ। ওঝাপালিতে কোনো পূর্বানির্ধারিত সংলাপ থাকেনা বলে পূর্বেই উল্লেখ করা হয়েছে। ওঝা এবং ডাইনাপালি পরিবেশের সঙ্গে খাপ খাইয়ে তাৎক্ষণিকভাবে সংলাপ সৃষ্টি করে অনুষ্ঠান পরিবেশন করে অনুষ্ঠানে নাটকীয়তা সৃষ্টি করেন।

বিভিন্ন চরিত্রের উপযোগী সাজ পোছাক হল আহাৰ্য। ওঝাপালিতে যেহেতু নাটকীয় চরিত্র থাকেনা, তাই এখানে আহাৰ্যের কথা অপ্রাসঙ্গিক। অবশ্য সুকনানী এবং বিয়াহের ওঝার পোষাকের বিশেষত্ব রয়েছে। বিয়াহের ওঝা সাদা ঘাগরা, মির্জাই কামিজ, কোমর বন্ধনি এবং চাদর পরিধান করেন। মাথায় মোঘলাই পাগড়ি, কানে উল্টি, গলায় সোণার কাঠমনি, হাতে রূপার চুরি এবং পায়ে নুপুর পরিধান করেন। পালিদের পোষাক সাধারণ ধরনের— উঁচু করে পরিধান করা ধুতি এবং কামিজ। এঁরা খুটিতাল বাজিয়ে, পদচালনা করে গীতের ধুয়া অংশের দোহার দেন। কখনও সুকনানী ওঝা চুরিদার কামিজ অথবা চুরিদার এবং কোট জাতীয় কামিজ পরিধান করে, চাদর একটি কাঁধে পেঁচিয়ে, সাধারণ পাগড়ী একটি পরিধান করেই গীত ও নৃত্য পরিবেশন করেন।

চরিত্রের মুখমণ্ডলের দ্বারা ভাব প্রকাশ করাকে সাহিত্যিক বলে। ওঝাপালিতে চরিত্রের রূপ প্রদান করেন ওঝা এবং ডাইনাপালি চরিত্রের ভাব প্রকাশকের ভূমিকা পালন করেন।

সুকনানী এবং বিয়াহের ওঝার মধ্যে বিয়াহের ওঝা শ্রেষ্ঠ বলে পরিগণিত হন। এই ক্ষেত্রে একটি কথা প্রচলিত রয়েছে—

হাতে মুদ্রা মুখে পদ পাওয়ে ধরে তাল।

ময়ুর সদৃশ নাচে সেইজনা ওঝা ভাল।

সূর সাধনা ও তালের ক্ষেত্রে বিয়াহের ওঝাৰ তুলনামূলক শ্ৰেষ্ঠতা সৰ্বজনস্বীকৃত।

সামগ্ৰিকভাবে বলা যায় যে লোক নাট্যানুষ্ঠান হিসাবে ওঝাপালি অনুষ্ঠানটি যুগ যুগ ধৰে নিম্ন অসমে বিশেষ কৰে দৰং, কামৰূপ, নলবাৰী এবং গোয়ালপাড়া জিলায় সমাদৰ লাভ কৰে আসাৰ যে ধাৰাবাহিকতা, এৰ পেছনে রয়েছে এই অনুষ্ঠানের স্বকীয় নাট্যধৰ্মীতা।

এই স্বকীয়তা শুরু থেকে আজ অব্দি অটুট থাকার ফলেই অনেক প্ৰাচীন হয়েও সৰ্বসাধাৰণেৰ মনে এই অনুষ্ঠান টিৰ নতুনত্ব লাভ কৰতে সমৰ্থ হয়েছে। প্ৰাচীন কাল থেকে চলে আসা ওঝাপালি অনুষ্ঠান এখনও লোক মনোৰঞ্জনে অবদান যোগাচ্ছে— এৰ দ্বাৰাই ওঝাপালি অনুষ্ঠানে অন্তৰ্নিহিত হয়ে থাকা সৌন্দৰ্য্যেৰ বিষয়টি অনুভব কৰা যায়।

সহায়ক গ্ৰন্থ :

- ১) অসমীয়া নাট্য সাহিত্যৰ জিলাগুণি : হৰিচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য
- ২) অসমীয়া নাট্য সাহিত্য : সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা
- ৩) অসমীয়া লোক-নাট্য পৰম্পৰা : শৈলেন ভৰালী
- ৪) দৰঙী লোক সাহিত্যৰ ৰূপলেখা : কনক চন্দ্ৰ চহৰীয়া
- ৫) অক্ষীয়া নাট : ৰূপ, ৰস আৰু তত্ত্ব : সম্পাদনা : চন্দ্ৰ হাজৰিকা, স্মৃতিগ্ৰন্থ : সদৌ অসম অক্ষীয়া ভাওনা সমাৰোহ চম্বৰব, নাৰায়ণপুৰ, লক্ষীমপুৰ, অসম।
- ৬) অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী, দ্বিতীয় খণ্ড : সম্পাদনা : শিবনাথ বৰ্মন।
- ৭) মঞ্চলেখা : অতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকা।

মূল ৰচনা : সত্যেন্দ্ৰ বৰদলৈ, বিহপুৰীয়া মহাবিদ্যালয়

অনুবাদ : শিবানী দে, ললিত চন্দ্ৰ ভৰালী মহাবিদ্যালয়

উপন্যাসে আঞ্চলিকতা ও মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়ের

“পদ্মা নদীর মাঝি”

ড^o শারণী ভদ্র, সহযোগী অধ্যাপক,

বাংলা বিভাগ

কে. চি. দাস কমাচ কলেজ

যে কোনো প্রকাশ মাধ্যমে আঞ্চলিকতা একটি স্বাভাবিক শিল্পকর্ম। শিল্পীর ভাবনা-পদ্ধতি গড়ে ওঠে স্থানীয় ঐতিহ্যকে কেন্দ্র করে। তাছাড়া তাঁর যে অভিজ্ঞতা জড়িত হয়ে শিল্পে প্রকাশ পায়, তারও উৎস অঞ্চল-আবদ্ধ বা স্থানিক। কোনো একটি বিশেষ অঞ্চল এবং তার প্রাকৃতিক, সামাজিক, মানবিক বাস্তবতা একটি উপন্যাসে স্থান পায়। আঞ্চলিক পরিবেশ কোথাও একটি কাঠামো হিসাবে কাজ করে, আবার কোথাও দেখা যায়, কোনো একটি বিশেষ অঞ্চলের জনজীবনের সামাজিক সত্তার এক অখণ্ডরূপ হিসাবে উপন্যাসিক-সৃষ্ট চরিত্রগুলি সেই বিশেষ পরিবেশের শক্তি ও সত্তার প্রতীক হয়ে ওঠে। কোনো একটি অঞ্চল যখন এমন স্বতন্ত্র সত্তায় চিহ্নিত হয়ে যায় যে, তার ব্যাপক প্রভাব নিয়ন্ত্রিত হয় সেই অঞ্চলের মানুষের জীবন-জীবিকা-ভাষা আচরণ-ভবিতব্য সব কিছু তখন সেই অঞ্চল ও অঞ্চল সম্ভব মানবজীবনের ইতিবৃত্ত পরিচিতি পায় আঞ্চলিক উপন্যাসের অভিধায়। আঞ্চলিক উপন্যাসের বৈশিষ্ট্য ও স্বরূপ নির্ধারণে লক্ষ্য করা যায় যে, সাধারণভাবে এই জাতীয় উপন্যাসে কোন বিশেষ অঞ্চলের ভূ-প্রকৃতি, জলবায়ু, ভাষা ও জীবন সংগ্রাম উপন্যাসের বিষয়বস্তুর সঙ্গে অঙ্গঙ্গীভাবে সংযুক্ত হয়ে থাকে, শুধু তাই নয়, কাহিনি বিস্তারেও এই অঞ্চলধর্ম গভীর গুঁড় লাভ করে। এমনকি চরিত্রবিকাশের ক্ষেত্রেও আঞ্চলিক প্রকৃতি ও জীবন এক বিশেষ ভূমিকা পালন করে। অবশ্য মনে রাখা প্রয়োজন, উপন্যাসের প্রকৃতি যদি শুধুমাত্র বহিঃস্থ বিষয় হয়ে থেকে যায়, মানব মনের মূল সুরটিকে ঝংকৃত করে না তোলে, কাহিনীর সঙ্গে অখণ্ড তাৎপর্যে সংযুক্ত হওয়া হয়, তাহলে তাকে আঞ্চলিক উপন্যাস বলা চলে না। কোনো সাহিত্যকে আঞ্চলিক আখ্যান তখনই অভিহিত করা যাবে যখন কোনো বিশেষ দেশাঞ্চলের জীবন-যাপন রীতি, সমাজ-প্রতিবেশ ও প্রাকৃতিক পটভূমিকা এক নিবিড় তাৎপর্যে ভূষিত হয়। এর ফলে ব্যক্তি বিশেষের অভিজ্ঞতা, আঞ্চলিক জীবনাদর্শ অবলম্বন করে পূর্ণতর উপলব্ধির দিকে সম্প্রসারিত হয়। আর তখনই স্থানিক সাহিত্য রসাবেদনে দেশকালের সীমা অতিক্রম করে যায়।

এই আলোচনায় আমরা আঞ্চলিক উপন্যাসের চরিত্রবৈশিষ্ট্য এই ভাবে পাই— [1] এক বিশেষ সুনির্দিষ্ট অঞ্চলের অখণ্ড পটভূমি, [2] চরিত্র বিকাশ ও কাহিনি বিন্যাসের ওপর আঞ্চলিক প্রকৃতির অমোঘ প্রভাব, [3] সীমিত অঞ্চল আবদ্ধ জীবনের উপস্থাপনার মাধ্যমে লেখকের গভীর জীবনবোধের প্রকাশ এবং (4) অঞ্চলভিত্তিক হয়েও বিশ্ব জনীনতা। আঞ্চলিক উপন্যাসে নির্দিষ্ট পটভূমির পরিপ্রেক্ষিতে ও ঘাত-প্রতিঘাতে চরিত্রের বিকাশ সাধন ও কাহিনীর পরিনতি মুখীনতা সৃষ্টি হয়। অবশ্য আঞ্চলিক উপন্যাসে পরিবেশ পটভূমি যতই গুরুত্বপূর্ণ হোক না কেন, শুধুমাত্র সৌন্দর্যসৃষ্টি বা বৈচিত্র্যসাধনের উদ্দেশ্যে ব্যবহৃত হলে তা কখনওই সার্থক হয় না। আবার, আঞ্চলিকতার অতিবিস্তারও বাঞ্ছিত নয়। কারণ সে ক্ষেত্রে বিস্তৃত পটভূমি কাহিনীর সন্নিবদ্ধতা রক্ষায় বাধা সৃষ্টি করতে পারে এবং তারফলে শিল্পধর্ম ক্ষুণ্ণ হওয়ার সম্ভাবনা থাকে।

মানুষ যে অনেকটাই তার পারিপার্শ্বিকতার উপজাত ফলমাত্র, ভূগোলে ও ঐতিহ্যে তার মন ও মনন যে একটি বিশেষ অঞ্চলেরই প্রতিনিধিত্ব করে থাকে, আঞ্চলিকতার মধ্যে তারই অভিব্যক্তি পাওয়া যায়। মানব মনের ওপর ভূগোলের এই প্রভাব আঞ্চলিক সাহিত্যকে বৈচিত্রমণ্ডিত করে তোলে। একটি বিশেষ ভূখণ্ডের অন্তর্গত মানুষগুলিকে অত্যন্ত স্বাভাবিক ভাবেই মনে হয় সেই ভূখণ্ডেরই অনিবার্য সম্ভাবনা বলে। স্বতন্ত্রভাবে একটি মানুষ বা সামগ্রিকভাবে একটি জনগোষ্ঠীর জীবনচর্যা ও জীবনবোধের ওপর একটি বিশেষ অঞ্চলের এই সর্বশক্তিমান প্রভাবেই সাহিত্যে আঞ্চলিকতা চরিতার্থ হয়ে উঠার সম্ভাবনা লাভ করে।

বাংলা সাহিত্যে, বিশেষত কথা সাহিত্যে যথার্থ আঞ্চলিকতার সূচনা ঘটেছে বিশশতকের তিরিশের দশকের শেষভাগে। বাংলা উপন্যাসের ক্ষেত্রে এই নতুন দিগন্ত উন্মোচনের আড়ালে ছিল কিছু গুরুত্বপূর্ণ ঘটনাবলী— বিশ্ব যুদ্ধ, দেশবিভাগ, ময়নসুর, স্বাধীনতা লাভ ইত্যাদি, যেগুলি সমকালীন চেতনায় এক গভীর প্রভাব বিস্তার করেছিল। ফলতঃ স্বাভাবিকভাবেই নবতর প্রকরণে সাহিত্যসৃষ্টির নতুন উদ্যম দেখা দিল। তারই অন্যতম ফলশ্রুতি

হিসাবে দেখা দিল আঞ্চলিক উপন্যাস। বাংলা সাহিত্যে এই নব ধারার পথিকৃৎ হিসাবে এলেন শৈলজানন্দ মুখোপাধ্যায় তাঁর ‘কয়লাকুঠী’ (প্রথম প্রকাশ, 1929) গল্পের মাধ্যমে।

বিশশতাব্দীর তিরিশের দশকে লেখা মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়ের ‘পদ্মা নদীর মাঝি’ (1936) উপন্যাসে প্রথম বাংলা সাহিত্যে এক অভিনব সৃষ্টির সম্ভাবনাকে প্রত্যক্ষ করার সুযোগ পেলো। উপন্যাসটির একটি সংক্ষিপ্ত আলোচনা থেকে উপন্যাসে আঞ্চলিকতার তাৎপর্য ও সার্থকতা অনুধাবনের চেষ্টা করা যায়।

প্রমত্তা পদ্মা নদীর মাঝিদের দুঃসাহসিক জীবন ও তার দারিদ্র্য-লাঞ্ছিত বেদনালেখ্য এই পাঠকদের সন্মোহিত করে। নদীর জলে ভেসে বেড়ানো মাঝিমালা ও তার তীরবর্তী ধীরপল্লীর জীবনের সঙ্গে ওতপ্রোতভাবে যুক্ত পদ্মা, উপন্যাসে চিত্রিত জনগোষ্ঠীর জীবন ও জীবিকা, আশা ও আকাঙ্ক্ষার, আশঙ্কার এক দুর্ভেদ্য নিয়ামক। পদ্মানদীই তাদের ধাত্রী ও মাতৃস্বরূপা। উচ্চসমাজের সঙ্গে তাদের সম্পর্ক নেই বললেই চলে। তাদের বিশিষ্ট মৌখিক ভাষা, আচার-সংস্কার, মান-অভিমান, ঈর্ষা-দ্বेष, সব কিছুই যেন এই বিশেষ ভৌগোলিক ক্ষেত্রের অনিবার্য বহিঃপ্রকাশমাত্র। একটি বিশেষ অঞ্চলের বাস্তবতা, আবেগ-সংবেগের খণ্ডবৃত্তে ধরা পড়ে মানব বিকাশের এক বিস্তৃত বলয়। রহস্যময়ী পদ্মার তীরে তারা তাদের জীবন রহস্যকে একটি স্বতন্ত্ররূপেই গড়ে তুলেছে। আশা-আকাঙ্ক্ষায়, হতাশা-নৈরাশ্যে, ক্ষুধায়-কামনায়, দুঃখে-দুর্দশায় তাদের জীবন নিজস্ব ছন্দেই আবর্তিত হয়ে চলে। তাদের জীবন প্রকৃতির মূল প্রেরণা অনেকটাই আদিম। পদ্মা যেমন একটা তীরভাগে আর অন্য তীর গড়ে তোলে, এদের জীবনেও তেমনি ভাঙাগড়ার নিত্যলীলা। এখানে পল্লীজীবনের সেই মাধুর্যপূর্ণ ও ভাবমণ্ডিত চিত্র চোখে পড়ে না— এখানে পাই বাংলার সাধারণ মানুষের দরিদ্র লাঞ্ছিত জীবনের একটা বাস্তব ছবি, যে ছবি আতিশয্যহীন ও মর্মস্পর্শী।

মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়ের সৃষ্ট উপন্যাসের চরিত্রগুলি রূপক নয়। কুবের, গণেশ, রাসু, মালা, কপিলা— এরা প্রত্যেকেই রক্ত ঠ্রাংসের মানুষ। বাস্তব ও জীবন্ত মানুষ। এই সব চরিত্রেরা সকলেই পদ্মাতীরের মাঝি সম্প্রদায় ও এর সমস্ত ঘটনাই তাদের জীবন নির্ভর। উপন্যাসিক তাঁর সুক্ষ্ম ও তীক্ষ্ণদৃষ্টির গুণে ঐসকল মাঝি-মানুষদের অন্তরতম সত্তায় প্রবেশ করতে সক্ষম হয়েছিলেন যেখানে তারা একটি অঞ্চলের কেবল দরিদ্র ধীর হয়ে রইল না, সমগ্র বিশ্ব জগতের শ্রমকাতর, ক্ষুধার্ত, পদদলিত নর-নারীর প্রতিনিধি হয়ে উঠল। নদীর প্রেক্ষাপটে অন্তর্জ, শোষিত ধীর জীবনের গোষ্ঠীবদ্ধ ও ব্যক্তি ঠ্রাত জীবনের এক শিল্পিত দলিল এই গ্রন্থটি। নিছক পটভূমি নির্মাণের উদ্দেশ্যে পদ্মার বর্ণনা লেখক করেননি,— পদ্মা যেন এই উপন্যাসে মানুষের সংগ্রাম তথা জীবন সহচররূপে উদ্ভাসিত। উপন্যাসের উপজীব্য বিষয় পদ্মা নদীর মাঝি সম্প্রদায়ের মানুষের অস্তিত্ব রক্ষার সংগ্রাম, প্রেম-হতাশা, স্বপ্ন— সব কিছুর মাধ্যমে যেন চিরকালের অসহায় মানুষের জীবনচিত্র উদ্ভাসিত হয়ে ওঠে।

‘পদ্মানদীর মাঝি’ উপন্যাসের সবচেয়ে জটিল ও রহস্যময় চরিত্র হোসেন মিয়া। কেতুপুর গ্রামের পদ্মানদীর মাঝিদের বিধিলিপিরূপে সে দেখা দিয়েছে। সে যা ঘটায় তা সমস্তই স্বাভাবিক ও অবশ্যজ্ঞাবী— এই সূত্রেই উপন্যাসের প্রতিষ্ঠা। হোসেন অতি দীন অবস্থা থেকে আস্তে আস্তে তার বুদ্ধিমত্তা, চাতুর্য, দূরদৃষ্টির দ্বারা, পরিশ্রম ও বাণিজ্যিক মেধার দ্বারা ভাগ্য পরিবর্তন ঘটিয়েছে। নিস্বিক্রয় আত্মসমর্পণের প্রতিবাদী হোসেন মিয়া। সে চায় না তার প্রিয় পাত্র কুবের নিস্বিক্রয় বন্দী জীবন স্বীকার করুক— এর থেকে সংগ্রাম করে ময়নাদ্বীপে বেঁচে থাকা অনেক বেশী সন্মানের। হোসেন মিয়া হচ্ছে এমন একজন ব্যক্তি ত্র যে সে যেকোনো ভাবেই বাস্তবকে স্বীকার করে নেয়। নিজের ক্ষমতা দিয়ে সে প্রতিকূলতার সঙ্গে লড়াই করে থাকে। কোনো রকম স্বপ্ন তাকে আচ্ছন্ন করে না। প্রাণধর্মের উদ্দীপ্ত চেতনার সমর্থক সে।

মানিক বন্দ্যোপাধ্যায় বুঝতে পেরেছিলেন যে, প্রত্যেকটি মানুষকে আগে ব্যক্তিগতভাবে আত্মনির্ভরশীল ও আত্মবিশ্বাসী সী হতে হবে। তারপর শুধু হবে সংঘবদ্ধ সংগ্রাম। তাই শুধু জেলেদের জীবিকা পরিবর্তিত হচ্ছে অর্থাৎ কুবের মাঝি থেকে সরে এসে জনমজুরে পরিণত হয়েছে। যে কোনো অবস্থায় মানুষকে আগে মানিয়ে নেবার শিক্ষা সমাপ্ত করে তবেই বৃহত্তর সংগ্রামের ক্ষেত্র প্রস্তুত করতে হয়। রহস্যবৃত্ত হোসেন মিয়ার মতই রহস্যঘেরা তার ময়নাদ্বীপ, যা দূরবর্তী অগ্নিশিখার মতো আকর্ষণ করে পদ্মারপাড়ে বাস করা সহজ-সরল অশিক্ষিত মানুষদের, প্রলুব্ধ করে পতঙ্গের মতো। ময়নাদ্বীপের বাস্তব অভিজ্ঞতায় সমস্ত অসম্ভবকে সম্ভব করেছে হোসেন মিয়া, তা দেখে কুবের বিস্মিত না হয়ে পারে না। দোষে গুণে মিশ্রিত একজন আত্মনির্ভরশীল, গতিশীল দক্ষ মানুষ সে।

উপন্যাসের চরিত্রগুলির ভাষায়, মনোভাবে, আবেগে, জীবিকায় সমস্ত মানুষগুলির মধ্যে এক অখণ্ড ঐক্য দেখা যায়, আর তার পেছনে পদ্মানদীর ভূমিকাটি কোথাও অস্পষ্ট থাকে না। সমস্ত রচনা জুড়ে আমরা যেনো

পদ্মানদীরই এক রহস্যময় বিশাল ভূমিকাটি লক্ষ্য করি, দেখি ভৌগোলিক আঞ্চলিকতা সর্বত্র এর কী গভীর প্রভাব ফেলেছে।

বাংলা কথা সাহিত্যে এই রচনাটিকে অবশ্যই সার্থক ‘আঞ্চলিকতা’ আক্রান্ত উপন্যাস বলে স্বীকৃতি জানানো যায়। সাধারণ মানুষের চিরন্তন হৃদয়বেদনা ও গভীরতম প্রবৃত্তির সংঘাত, ক্ষুদ্র ও সংকীর্ণ জীবন পরিধির মধ্যেও অপরিচিত ও অনিশ্চিত পরদেশের অনিবার্য আকর্ষণ ‘পদ্মানদীর মাঝি’ উপন্যাসে নিখুঁতভাবে রূপায়িত হয়েছে বলেই এই উপন্যাস বিশ্ব সাহিত্যের দরবারে সার্থকতা অর্জন করেছে।

সহায়ক গ্রন্থপঞ্জী :

১. চৌধুরী, নারায়ণ (সম্পাদিত) — মানিক সাহিত্য সমীক্ষা।
২. দে, বিশ্ব নাথ (সম্পাদিত) — মানিক বিচিত্রা।
৩. বন্দ্যোপাধ্যায়, মানিক — পদ্মা নদীর মাঝি
৪. গুপ্ত, ক্ষেত্র — বাংলা উপন্যাসের ইতিহাস (৫ম খণ্ড)
৫. চট্টোপাধ্যায়, কুণ্ডল — সাহিত্যের রূপ-রীতি ও অন্যান্য প্রসঙ্গ।
৬. গিরি, সত্যবতী ও মজুমদার, সমাবেশ (সম্পাদিত) — প্রবন্ধ সংগ্রহ।
৭. বন্দ্যোপাধ্যায়, শ্রীকুমার — বঙ্গ সাহিত্যে উপন্যাসের ধারা।
৮. বন্দ্যোপাধ্যায়, সরোজ — বাংলা উপন্যাসের কালান্তর।

বাণিজ্য শিক্ষায় সাহিত্য

কল্পনা দত্ত ধর
সহকারী অধ্যাপক
বাংলা বিভাগ
কে. চি. দাস কমাচ কলেজ

ভূমিকা

মানব সভ্যতার ইতিহাস পর্যালোচনা করলে দেখা যায় মানুষ একদিকে চেয়েছে তার সুখ স্বাচ্ছন্দ্য, অর্থ, যশ, সেই সঙ্গে উপকরণের জগতে অধিকার। অন্যদিকে সে চেয়েছে অমৃতের অধিকার, উপকরণের সিদ্ধি দিয়ে গড়ে উঠেছে (তার ব্যবসার জগত) তার সভ্যতা আগুন, লাঙল, হাতিয়ার, বাড়ী, রাস্তা, শহর, যন্ত্র, কার খানা, টেলিফোন, টেলিভিশন এবং সেই সঙ্গে তার বিশাল ব্যবসায়ের জগত আর আমৃতত্বের সাধনা দিয়ে গড়ে উঠেছে তার সংস্কৃতি কাব্য শিল্প, সাহিত্য দর্শন আত্মবিজ্ঞান। সভ্যতা তার জীবনে নিয়ে এসেছে সুখ সুবিধা-আরাম সেই সঙ্গে অতৃপ্তি। তার কামনার জগত ক্রমাগত প্রসারিত হয়েই চলেছে। এরই একটি সুন্দর রূপ এঁকেছিলেন রবীন্দ্রনাথ 'বলাকা' কাব্যে—

যত পাই তত পেয়ে পেয়ে

তত চেয়ে চেয়ে

পাওয়া মোর চাওয়া মোর শুধু বেড়ে যায় ;

অনন্ত যে দায়

সহিতে না পারি হয়

জীবনে প্রভাত সন্ধ্যা ভারিতে ভিক্ষায়।

অপরদিকে সংস্কৃতি, শিল্প সাহিত্য আনছে তার শান্তি-স্বস্তি, আনন্দরস; কিন্তু সেই সঙ্গে অপূর্ণতার বেদনার তীব্র জ্বালা।

আন্তরিক দৃষ্টিতে বাণিজ্যশিক্ষায় সাহিত্যের যোগসূত্র বা মিলনের প্রয়োজনীয়তা—

শিল্প সাহিত্য সাংস্কৃতিহীন সভ্যতা মুণ্ডহীন কবন্ধের মতই বীভৎস, তার মাথাও নেই দৃষ্টিও নেই। অপরদিকে সভ্যতাহীন সংস্কৃতি উড়ন্ত পাখির মতই কোথাও তার পা রাখার জায়গা নেই। এ দুয়ের মিলনই জীবনকে যথার্থ পূর্ণতা দিতে পারে। তাই আমরা আজকে যে বিতর্কিত বিষয়টি উপস্থাপন করতে চলেছি তার মূল প্রশ্নই হল সভ্যতা এবং সংস্কৃতির মধ্যে, সহজ ভাষায় বলা যেতে পারে বাণিজ্য এবং সাহিত্যের মধ্যে সংযোগ সূত্র কোথায়? এর সহজ উত্তর হল সাহিত্য-শিল্পকে বাদ দিয়ে কেবল বাণিজ্যের যে জগত সে জগত জীবনকে মুদির দোকানের খাতায় পরিণত করবে। অপর দিকে ব্যবসা বাণিজ্যকে বাদ দিয়ে কেবল সাহিত্য শিল্পের যে রসের জগত সে জগত রক্ত ঈর্ষাতায় ভুগতে বাধ্য। কেন না পেটকে ভুখা রেখে সাহিত্য-শিল্পের রস অগ্নিমান্দ্য পরিণত হতে বাধ্য। এ প্রসঙ্গে বর্তমান শিক্ষা ব্যবস্থা সম্পর্কে তুলনা মূলক একটি উদাহরণ উল্লেখ করতে পারি।

আমাদের স্কুল কলেজের শিক্ষার পদ্ধতি ঠিক উল্টো। সেখানে ছেলেমেয়েদের বিদ্যা গেলানো হয়, তারা তা জীর্ণ করতে পারুক আর না-ই পারুক। এর ফলে ছেলেরা শারীরিক ও মানসিক মন্দাগ্নিতে জীর্ণ হয়ে কলেজ থেকে বেরিয়ে আসে। একটা জানাশোনা উদাহরণের সাহায্যে ব্যাপারটা পরিষ্কার করা যাক। আমাদের সমাজে এমন অনেক মা আছেন, যারা শিশু-সন্তানকে ত্রু মাষয়ে গরুর দুধ গেলানোটাই শিশুর স্বাস্থ্যরক্ষার ও বলবৃদ্ধির

সর্বপ্রধান উপায় মনে করেন। গোদুগ্ধ অবশ্য অতি উপাদেয় পদার্থ, কিন্তু তার উপকারিতা যে ভোক্তা এর জীর্ণ করবার শক্তিতে উপর নির্ভর করে। এ জ্ঞান ও শ্রমের মাতৃকুলের নেই। তাদের বিশ্বাস, ও বস্তু পেটে গেলেই উপকার হবে। কাজেই শিশু যদি তা গিলতে আপত্তি করে, তা হলে সে ব্যাদড়া ছেলে, সে বিষয়ে আর বিন্দুমাত্র সন্দেহ থাকে না। অতএব তখন তাকে ধরে বেঁধে জোর জবরদস্তি দুধ খাওয়ানোর ব্যবস্থা করা হয়। শেষটা সে যখনই এই দুগ্ধ পান ত্রিফলা হতে অব্যাহতি লাভ করবার জন্য মাথা নাড়তে, হাত-পা ছুঁড়তে শুরু করে, তখন স্নেহময়ী 'মাতা বলেন, আমার মাথা খাও, মরা মুখ দেখ, এই ঢোক, আর এক ঢোক এক ঢোক' ইত্যাদি। মাতার উদ্দেশ্য যে খুব সাধু, সে বিষয়ে কোনো সন্দেহ নেই, কিন্তু এ বিষয়েও কোনো সন্দেহ নেই যে, উক্ত কবলা কওয়ার ফলে মা শুধু ছেলের যকৃতের মাথা খান, এবং ঢোকের পর ঢোকে তার মরা মুখ দেখবার সম্ভাবনা বাড়িয়ে চলে। আমাদের স্কুল কলেজের শিক্ষা পদ্ধতিটাও ঐ একই ধরনের, এর ফলে কত ছেলের সুস্থ সবল মন যে ইনফ্যান্টানিল লিভারে গতাসু হচ্ছে, তা বলা কঠিন, কেননা দেহের মৃত্যুর রেজিস্টারি রাখা হয় আত্মার মৃত্যুর হয় না।'

ফলে আধুনিক প্রজন্মের জীবন হয়ে যাচ্ছে যন্ত্রের মত নির্বিকার। জীবনে অশান্তির মাত্রা ক্রমে বেড়েই চলেছে, এর ফলশ্রুতিতে জীবনে প্রবেশ করেছে হৃদরোগ, মধুমেহ ইত্যাদি ব্যাধি এই রসহীন জীবনে একটু রসের সঞ্চার করার জন্য আধুনিক মনস্তত্ত্ব বিদরা 'হাসি'-র উপর জোর দিয়েছেন, ফলে চারিদিকে গড়ে উঠেছে 'লাফিং ক্লাব' অর্থাৎ এই জীবনের মধ্যে যদি একটু সাহিত্যের রস প্রবেশ করানো যেত তাহলে জীবনটা 'কলুর বলদে'র মত নিরন্তর সংসারের ঘানী টানার একঘেয়েমীতে পরিণত হত না। এর নিদারুণ পরিণতি পাশ্চাত্য জগতে কিভাবে সভ্যতাকে তার বিপদ সঙ্কেত দেখিয়েছে আমরা একটি উদাহরণ দিয়ে দেখাতে পারি।

আমেরিকার ধনতান্ত্রিক ভূরি সমাজের বাহ্য ঐশ্বর্যের অন্তরালবতী যে বিকট বাস্তব চিত্রটি রয়েছে তা উদঘাটিত করলে দেখা যায় আজ থেকে পঞ্চাশ উর্দ্ধে স্বয়ং প্রেসিডেন্ট জনসগের মতে। ঐ দেশে ১৮ বছরের কম বয়সের ছেলেমেয়েদের মধ্যে শতকরা অন্ততঃ ১০ জনকে গর্হিত অপরাধের জন্য আদালতে যেতে হয়। এবং প্রতিবছর অন্ততঃ দশলক্ষ ছাত্র-ছাত্রী মস্তিষ্কের ব্যাধি এবং মৃগীরোগে আক্রান্ত হয় বর্তমানে এই সংখ্যা অনেক গুণ বেড়েছে তা সহজেই অনুমেয়। এদেরই আমরা ভারতবর্ষের সমুদ্রসৈকতে 'হিপিবিটনিক' রূপে দেখতে পাই।

বাহ্যিক দৃষ্টিতে বাণিজ্যের সঙ্গে সাহিত্যের তুলনামূলক সম্পর্ক—

বাণিজ্য-শিক্ষার যে জগত সেখানে রয়েছে বণিকের কার্য অর্থাৎ আমদানি রপ্তানি ক্রয় বিক্রয় ও আয় ব্যয়ের হিসাব নিকেসের বিকৃতি। তাছাড়া যে সকল কর্ম প্রচেষ্টা পণ্য ক্রয় বিক্রয় এবং উৎপাদন ও সন্তোষকারীর কাছে পণ্য স্থানান্তরে সাহায্য করে ব্যাপক অর্থে তাকেই বাণিজ্য বলা হয়।

অপরপক্ষে সাহিত্য হল-লেখক বাহ্যবস্তুর সত্য স্বয়ং যেভাবে অনুভব করেন। তাঁর প্রকৃতির, তাঁর রুচির ও তাঁর কল্পনা শক্তি এর স্পর্শে বাহ্য বস্তু যে নব কলেবর ধারণ করে তার অবিকল চিত্রই সাহিত্য।

বাণিজ্য হচ্ছে দৈনন্দিন জীবনে অত্যন্ত প্রয়োজনীয় কাজের জগত বা কার্যকলাপের সমষ্টি যা ব্যক্তি সস্বকীয় স্থানগত এবং সময়গত প্রতিবন্ধকতা দূর করে।

অপরদিকে সাহিত্য হচ্ছে রবীন্দ্রনাথের ভাষায় 'অকাজের কাজ যত আলোস্যের সহস্র সঞ্চার শত শত আনন্দের আয়োজন। তাই সাহিত্যের সংজ্ঞা দিতে গিয়ে বলা হয়েছে যে কবি প্রতিভার দ্বারা সৃষ্ট যে শব্দার্থের সাহায্যে পাঠকের অন্তরে অলৌকিক আনন্দের প্রকাশ হয় তাই সাহিত্য।

এখন প্রশ্ন হল বাণিজ্যের জগতে সাহিত্যের রস প্রবেশকরবে কীভাবে? বাহ্য দৃষ্টিতে এর উত্তরে আমরা বলব বিজ্ঞাপনের হাত ধরে; আমরা জানি বিজ্ঞাপন হল সাধারণত লিখিত আবেদন যার সাহায্যে কোন দ্রব্য, সেবা বা ধারণাকে বহু ব্যক্তি র কাছে প্রচার করে সম্ভাব্য ক্রেতার দৃষ্টি আকর্ষণ করে তাকে প্রকৃত ক্রেতায় পরিণত করবার নৈব্যক্তিক বিক্রয় কলাকে বিজ্ঞাপন বলা হয়।

এ প্রসঙ্গে আমরা দু-একটি উদাহরণ দিতে পারি বাণিজ্যের ভাষায় সাহিত্যের বিজ্ঞাপন যেমন কৃষক ধান কাটতে কাটতে গেয়ে ওঠে—

পৌষ তোদের ডাক দিয়েছে

আয়রে চলে আয় আয় আয়

ডালা যে তোর ভরেছে আজ পাকা ফসলে

মরি হয় হয় হয়।

বাণিজ্যের দৃষ্টিতে উক্ত পংক্তি নিচয়কে একটি কৃষকের অপর কৃষকের প্রতি ধান কাটার নিছক আবেদন। সাহিত্যের দৃষ্টিতে কিন্তু এখানে নিছক মুজুরী নয় বা পেটের দায়ে দাসত্ব নয় অনাবিল আনন্দই এর উপজীব্য।

সাহিত্যের হাত ধরে সেভিংস ব্যাঙ্কের বিজ্ঞাপন —

লক্ষীর ভাণ্ডার স্থাপি প্রতি ঘরে ঘরে।

রাখব তগুল তায় একমুষ্টি করে ॥

সঞ্চয়ের পস্থা এটি জানিবে সকলে।

অসময়ে উপকার পাবে এর ফলে ॥

UBI-এ নিয়মিত কিছু কিছু সঞ্চয় করুন। আপনার টাকা নিরাপদে থাকবে। দিনে দিনে বাড়বে। আজই নিকটস্থ শাখায় আপনার নামে সেভিংস এ্যাকাউন্ট খুলুন।

(ইউনাইটেড ব্যাঙ্ক অফ ইণ্ডিয়া

ভারত সরকারের একটি সংস্থা।)

এছাড়া প্রতিনিয়ত আপনারা দূরদর্শনে যে সকল বাণিজ্যিক বিজ্ঞাপন প্রচার হতে দেখেছেন। তাতে নিশ্চয়ই সকলেই লক্ষ্য করেছেন যে শুধু বাণিজ্যিক প্রচার ক্রে তাকে আকৃষ্ট করতে পারে না। তাই এই বিজ্ঞাপনকে জীবনের নানা ঘটনার সঙ্গে যুক্ত করে শৈল্পিক পদ্ধতিতে জনগণের সামনে তুলে ধরার প্রয়াস চলছে। সেখানে মূল্যের প্রসঙ্গ এহো বাহ্য।

উপসংহার —

বর্তমান শিক্ষিত সমাজের লোলুপ দৃষ্টি পড়ে রয়েছে অর্থের উপরে সুতরাং সাহিত্য চর্চার সুফল সম্পর্কে আমরা সন্দেহান কারণ সাহিত্যের ফল বস্তুবাদী সমাজে হাতে হাত পাওয়া যায় না। তবে জ্ঞানের ভাণ্ডার এবং ধনের ভাণ্ডারের মূল্য রেখা যদি আমরা একশারিতে বসাতে না পারি তাহলে কোন জাতিই উন্নতির চরম শিখরে পৌঁছাতে পারবে না। কারণ মানুষের দর্শন বিজ্ঞান ধর্মনীতি আনুরাগ বিরাগ আশা-নৈরাশ্য তার অন্তরের স্বপ্ন ও সত্য এই সকলের সমবায় সাহিত্যের জন্ম— অর্থাৎ দর্শন বিজ্ঞান সব হচ্ছে মনগঙ্গার তোলা জল।’

এখন আলোচনার সমাপ্তিতে একটি বিখ্যাত আপ্তবাক্যকে ঘুড়িয়ে বলবো যে সাহিত্যের প্রতি বাণিজ্যের উক্তি—

Without you I can not exist এবং

বাণিজ্যের প্রতি সাহিত্যের উক্তি—

Without you I can not be beautiful.

সহায়ক গ্রন্থ

- মুখার্জী সুনীল : কারবার সংগঠন সমীক্ষা
- পি. আচার্য : বাংলা ভাষা বিচিত্রা
- ঠাকুর রবীন্দ্রনাথ : সাহিত্য
- রায় আলোক
- সরকার পবিত্র : দুশ বছরের বাংলা প্রবন্ধ সাহিত্য
- ঘোষ অত্র
- চৌধুরী প্রথম : প্রবন্ধ সংগ্রহ
- গৌরী ধর্মপাল : বেদ ও শ্রী অরবিন্দ
- ঘোষ বিনয় : মেট্রোপলিটন মন মধ্যবিভক্ত বিদ্রোহ

বাংলার সংস্কৃতি

শিবনাথ দাস

বি. কম. ষষ্ঠ ষাণ্মাসিক

প্রত্যেক দেশ বা জাতির একটি নিজস্ব সংস্কৃতি আছে। এই সংস্কৃতির মাধ্যমেই জাতীয় জীবনকে দাঁড় করিয়ে প্রত্যেক দেশ ও জাতি তাদের নিজেস্বাধীনতা ও স্বকীয় বৈশিষ্ট্যকে বিশ্বের দরবারে তুলে ধরে। আর সাংস্কৃতিক জীবনের পরিপূর্ণ বিকাশ ও আত্মপ্রকাশের মাধ্যমেই প্রত্যেক জাতির গৌরবময় রূপ ফুটে ওঠে। মূলত একটি জাতির ইতিহাস, জীবন প্রণালী, ভাষা, স্বাধীনতা, সার্বভৌমত্ব, চিন্তাভাবনা, শিল্পকলা, সাহিত্য সব কিছুই তার জাতীয় সংস্কৃতির অন্তর্গত।

সংস্কৃতি :

সংস্কৃতির খাঁটি বাংলা হচ্ছে কৃষ্টি। যার অর্থ হলো কর্ষণ বা চাষ। সংস্কৃতির ইংরেজি রূপ Culture শব্দটি ইংরেজি সাহিত্যে প্রথম ব্যবহার ফ্রান্সিস বেকন ষোল শতকের শেষ দিকে। সংস্কৃতি সনাত্ত ক্রমের কোনো নির্দিষ্ট মানদণ্ড, বৈশিষ্ট্য ও গণ্ডি নেই। সমাজতত্ত্ববিদ Jones বলেন, “মানুষ যা সৃষ্টি করে তার সামগ্রিক রূপই হচ্ছে সংস্কৃতি।” নূবিজ্ঞানী E. B. Taylor বলেন, “সমাজের সদস্য হিসেবে অর্জিত আচার-আচরণ, ব্যবহার, জ্ঞান, বিশ্বাস, শিল্পকলা, নীতি-প্রথা, আইন ইত্যাদির জটিল সমাবেশই হলো সংস্কৃতি।”

সংস্কৃতির ধারক পাড়া-গাঁ :

পল্লীগামই মূলত সংস্কৃতির ধারক ও বাহক। বাংলার সংস্কৃতিকে যেন আকড়ে ধরে রেখেছে পল্লী অঞ্চল। পাড়াগাঁয়ে প্রতিবেশীদের মধ্যে আন্তরিকতা, মমত্ববোধ ও আত্মীয়তার সম্পর্ক গড়ে ওঠে। পল্লী জীবনের পোশাক-পরিচ্ছদ, প্রথা, উৎসব, চিন্তা-ভাবনা, আচার-ব্যবহার সবকিছুর মধ্যে সমজাতীয়তা ও পারস্পরিক আত্মিক সংযোগ প্রকাশ পায়। পল্লী জীবনের এই অনন্য ও স্থায়ী সামাজিক আচরণ-অনুষ্ঠানের সমষ্টিই হলো জাতির ঐতিহ্যবাহী সংস্কৃতি। বাংলার ঐতিহ্যবাহী সংস্কৃতি এই পল্লীগামেই লালিত-পালিত হয়। শীতের পিঠাপুলি উৎসব, নবান্নের উৎসব, পৌষমেলা, বৈশাখীমেলা, ঈদ-পার্বণ, জারিসারি, ভাওয়াইয়া, ভাটিয়ালী গান ও বিভিন্ন ধরনের খেলাধুলা প্রভৃতি বাংলার চিরায়ত ঐতিহ্য ও সংস্কৃতিকে প্রস্ফুটিত করে বিশ্ব অঙ্গনে।

বাংলা সংস্কৃতির ভিত্তি :

একটি জাতির সংস্কৃতি তার ভৌগোলিক পরিবেশ, ধর্মীয় বিধিবিধান, সামাজিক রীতি, রাজনৈতিক ও অর্থনৈতিক ব্যবস্থা দ্বারা নিয়ন্ত্রিত ও নিরূপিত হয়। বাঙালি জাতির সংস্কৃতি বিকাশের ক্ষেত্রেও এ সকল বিষয় ভিত্তিভূমি হিসেবে কাজ করেছে। এদেশের মানুষের খাদ্যাভ্যাস, পোশাক-পরিচ্ছদ, প্রভৃতি জাতির মন ও চরিত্র গঠনে প্রভাব ফেলেছে। বিভিন্ন ধর্মের ধর্মীয় বিধিবিধান, শাস্ত্রীয় নির্দেশনা অনুযায়ী সকল ধর্মের আলাদা আলাদা আচার-অনুষ্ঠান, রীতি-নীতি গড়ে উঠেছে। এসব কিছু মিলেই বাংলার অসাম্প্রদায়িক সংস্কৃতির সৃষ্টি। আর এগুলোই বাংলার সংস্কৃতির ভিত্তি।

এক পুত্র নিজের বৃদ্ধ পিতাকে রাত্রে খাবারের জন্য একটি হোটেল এ নিয়ে গেল। খাবার খাওয়ার সময় বৃদ্ধ পিতা অনেক বারই খাবার নিজের কাপড়ে ফেললেন। সেখানে বসে থকা অন্যান্য লোকেরা বৃদ্ধটিকে দেখে ঘৃণা করল, কিন্তু বৃদ্ধের পুত্র শান্ত ছিল। খাবার শেষ করে অন্যদের কথাতে লজ্জা না করে পুত্র তার বাবাকে বাথরুমে এ নিয়ে গেল। এবং ভালো করে হাত, মুখ পরিষ্কার করে নিয়ে আসল। পুত্র বিল দিয়ে বাবাকে নিয়ে বাইরে বেরছিলই তখনই অন্য এক বৃদ্ধ পুত্রকে বললেন তুমি কি কিছু ভুলে যাচ্ছ এখানে? পুত্র জবাবে বলল না তো ! কিছু ভুলিনাই আমি। তখন বৃদ্ধ লোকটি বললেন— তুমি এখানে প্রত্যেক পুত্রের জন্য ছেড়ে যাচ্ছ একটা শিক্ষা এবং প্রত্যেক পিতা-মাতাদের জন্য আশা। সাধারণত আমরা বৃদ্ধ মা-বাবাকে বাইরে নিয়ে যেতে চাইনা। আর ভাবি আমাদের সাথে গিয়ে কি করবে, ভালো মতো চলাফেরাও তো করতে পারে না। ওদের বাড়িতে থাকাটাই ঠিক মনে করি। আমরা ভুলে গেছি যে যখন আমরা ছোটো ছিলাম বাবা মা যেখানে যেতেন আমাদেরকে কোলে করে নিয়ে যেতেন। নিজের হাতে খাইয়ে দিতেন আর খাবার যখন কাপড়ে পরে নোংড়া হতো বকতেন না। আর স্নেহের সাথে পরিষ্কার করে দিতেন, তাহলে বাবা মা যখন বৃদ্ধ হয় বোঝা লাগে কেন! তাদের সেবা করাই আমাদের প্রথম কর্ম। একদিন সবাই বৃদ্ধ হবে।

৮ ভাইয়ের কাজ

প্রীতম নাথ

বি.কম, দ্বিতীয় ষাণ্মাসিক

Noun আর তার ভাইয়েরা মোট ৮ জন। তাদের বাড়ির নাম হল Sentence ভিলা। সমাজের মানুষ তাদের Part of Speech বলে ডাকে। এক বাড়িতেই (Sentence) তার ৮ ভাই থাকে। তবে তাদের কাজকর্ম এক না।

১ম ভাইয়ের নাম হল Noun। তার কাজ হ'ল সব কিছুর নাম বলা। বাড়িতে যা যা দরকার শাক-সজ্জি, মাছ সবকিছুর নাম বলা।

২য় ভাইয়ের নাম হল Pronoun। Noun বাড়িতে না থাকলে সে Noun এর কাজ করে দেয়। Noun এর অনুপস্থিতিতে Noun এর সব কাজ Pronoun-ই করে।

৩য় ভাইয়ের নাম হল Adjective Noun ও Pronoun এর পিছনে গোয়েন্দাগিরি করা। তাদের দোষ-গুণ লিখে রাখাই হল Adjective, এর কাজ।

৪র্থ ভাইয়ের নাম হল Verb তার কাজ হল সবার কাজ বলে দেওয়া। খাওয়া-দাওয়া, ঘুম, স্থান এই সব কাজ বলে দাওয়া।

৫ম ভাইয়ের নাম হল Adverb তার কাজ হল, য ও ৪র্থ ভাই Verb, Adjective এর নজরদারি করা। তাদের অবস্থা পর্যবেক্ষন করা। মাঝে মধ্যে সে নিজের অবস্থাও পর্যবেক্ষন করে।

৬ষ্ঠ ভাইয়ের নাম হল Preposition ভাইদের মাঝে সম্পর্কের বন্ধন তৈরি করাই তার কাজ।

(Noun + Verb + Pronoun, Noun+Noun)

৭ম ভাইয়ের নাম হল Conjunction। তার কাজ Preposition এর কাজের চেয়ে বড়, সে এক বাড়ির সাথে অন্য বাড়ির আত্মীয়তার সম্পর্ক সৃষ্টি করে এবং তারা সবাই মিলে সেই সৃষ্টি করে এবং- তারা সবাই মিলে সেই বাড়িতে নিমন্ত্রণে খাওয়া দাওয়া করে।

(Sentence + Sentence)

৮ম ভাইয়ের কাজটা খুবই দাঁন ! তার নাম Interjection সে আনন্দে-দুঃখে সব সময় সবার পাশে থাকে। সবার আবেগ প্রকাশ করাই তার একমাত্র কাজ।

বৃষ্টি

রীতা দাস

বি.কম, প্রথম ষাণ্মাসিক

বৃষ্টির ধারা পড়ল পৃথিবীর বুকে,
সমস্ত পৃথিবী গেল তার আগে ঝুঁকে।
আকাশ ভরা কালো মেঘ
বাড়ছে বৃষ্টির বেগ,
চারিদিকে এলো-মেলো বাতাস, কালো ঘন মেঘ-
করছে গর্জন, দেখো আকাশে উদ্বেগ।
সেই সময় পাখিরা উড়ল আঁকে-বাঁকে
কোথায় যাচ্ছে তারা,
তারা ছুটছে তাঁর দিকে।
সময়ের সঙ্গে বাড়ছে দেখো-
নদ-নদীতে জলের সমাবেগ,
বৃষ্টির স্পর্শ করছে দুঃখের শেষ—
মানুষের মনে জাগাচ্ছে আনন্দের আবেগ,
বৃষ্টি করে সৃষ্টি আনন্দের ধারা,
দুঃখী কৃষকের দুঃখ দেখে প্রকৃতি দেয় সাড়া।
বৃষ্টির জলে হয় ফসল রঙীন,
সঙ্গে নিয়ে আসে কৃষকের সুখের দিন।

দুটি কবিতা

বৈশাখ মাস

আদর্শ তুমি আমার

প্রিয়া মণ্ডল

বি.কম, ষষ্ঠ ষাণ্মাসিক

কালো মেঘ বৈশাখ মাস, পরতে পরতে বহে পুবেরও বাতাস।

পাখিরা যায় সব, শান্তির দেশে,

আমাকেও নিয়ে যাও তোমাদের সাথে।

নাই যেথা দুঃখ, নাই যেথা সুখ, থাকিবো মনেরো হরষে।

হাওয়া বহে কুল কুল, সমুদ্রের উঁচু ঢেউ,

যাক বহি উচাটন

বহে যাবো পুলকের সাথে ।।।।

....

তুমিই নির্মল, তুমিই সুন্দর, তুমিই আকাশের বর্ণন,

তুমি ছাড়া জদৎ যেনো এক বুঝন্ত কিরণ।

তুমি ছাড়া অচল আমি, আদর্শ তুমি আমার,

তোমা বিনা মাঝ পথে যেনো, আমি এক অফুরন্ত কিনার ।।।।

খুব মজার এটা

❖❖❖

आजादी का अमृत महोत्सव एवं मानव मूल्य (अतिथि लेख)

कामेश्वर नाथ मिश्र
अधिवक्ता
सर्वोच्च न्यायालय भारत
राष्ट्रीय सह संयोजक
(भारतीय भाषा अभियान)

भारत के आजादी का 75 वर्ष पूरा होने पर संपूर्ण भारत आजादी का अमृत महोत्सव मना रहा है । अपना देश विश्व गुरु की उपाधि से विभूषित था नालंदा विश्वविद्यालय , तक्षशिला विश्वविद्यालय , विक्रमशिला विश्वविद्यालय सब भारत में थे यहां सभी स्थानों से लोग शिक्षा ग्रहण करने आते थे भारत संपन्न था भारत समृद्ध

था भारत सामर्थवान था स्वतंत्रता के अमृत महोत्सव के पावन अवसर पर हम यशस्वी भारत की कल्पना कर रहे हैं भारत ऐसा बने जिसका यश पूरे विश्व में फैले ऐसा यशस्वी भारत की कल्पना को साकार करने के लिए हम भारतवासी लगे हुए हैं ऐसी स्थिति परिस्थिति में मानव मूल्य क्या हो ना चाहिए जहां “ कृण्वंतो विश्वमार्यम्, सर्वे भवंतु सुखिनः एवं बहुजन हिताय बहुजन सुखाय” की कल्पना को साकार करने के लिए हम नित नूतन प्रयास में लगे हुए हैं मानव मूल्य अपने संस्कारों एवं पर्यावरण के माध्यम से निर्धारित लक्ष्यों की प्राप्ति हेतु अपनी जीवन शैली का निर्माण करता है तथा अपने व्यक्तित्व का विकास करता है। हमारा पड़ोसी भूखा सो रहा है और हमारे पास अन्न का भंडार है तो उस पड़ोसी को भोजन एवं अन्य उपलब्ध कराना यह मानव मूल्य के अंतर्गत आता है । समाज में अगर मानव मूल्य समाप्त हो जाता है तो समाज कमजोर हो जाता है । किसी भी समाज की अवधारणा मानव मूल्य पर आधारित होती है मानवीय मूल्य से तात्पर्य एक दूसरे के प्रति सहयोग करना एक दूसरे के सुख दुख में काम आना सदैव कल्याण के बारे में सोचना अपने जीवन में जो हम निर्णय लेते हैं उससे हमारे परिवार हमारे संगठन हमारे समाज के साथ साथ हमारे राष्ट्र को भी प्रभावित करते हैं लघु कल्पना से विशाल कल्पना की नींव का निर्माण होता है एक व्यक्ति ने अपने कमरे में लिखा था मेरी सबसे प्रिय मेरी पत्नी है उससे भी प्रिय मेरा परिवार है उससे भी प्रिय मेरा समाज है तथा उससे भी प्रिय मेरा राष्ट्र है यह जीवन मूल्य का सर्वश्रेष्ठ उदाहरण है, यानी हर छोटी से छोटी चीजों में जो अनुशासन होता है वही जीवन मूल्य होता है महापुरुषों ने अपने जीवन में जो ऊंचाई प्राप्त की है वह कोई आकस्मिक उड़ाने नहीं थी उन्होंने अपने जीवन मूल्य को समझते हुए उत्तम तथा आदर्श मार्ग पर चलते हुए राष्ट्र को सही मार्गदर्शन देना यही जीवन मूल्य है हम समाज में रहते हुए हमारा भी समाज के लिए एक दायित्व बनता है समाज में रहने के लिए व्यक्ति को अच्छे संस्कार ईमानदारी अनुशासन सकारात्मक दृष्टिकोण काम के प्रति समर्पण दूसरों को मदद करना दूसरों के दर्द को महसूस करना क्षमा दृढ़ संकल्प सम्मान प्यार प्रतिबद्धता जिम्मेदारी से काम करना और अपने कर्मों की जिम्मेदारी लेना कुछ ऐसे जीवन मूल्य है जिन्हें हम पूरा करना चाहते हैं यह मूल्य किसी भी व्यक्ति के लिए सकारात्मक वृद्धि के लिए आवश्यक है ।

व्यक्ति की प्रतिष्ठा का आकलन उसके जीवन से किया जाता है , जीवन मूल्य सफलता के लिए जरूरी है सिद्धांत और मूल्य जीवन को ऊर्जावान बना देती है स्वामी विवेकानंद ने कहा है कि “भारत ही वह देश है जो जीवन के नैतिक मूल्यों के साथ अब तक पर्वत से भी अधिक दृढ़ भाव से खड़ा है भारत के हर नागरिक का यह दायित्व है कि हम आदर्श मानवीय मूल्य को ध्यान में रखते हुए अपने कर्तव्य को पूरा करें।”

‘छात्र जीवन और विश्वविद्यालय विशेष संदर्भ’ :कैसी आगी लगाई’(अतिथि लेख)

डॉ. नागेन्द्र प्रसाद सिंह पटेल
सहायक प्राध्यापक
डीएस कॉलेज अलीगढ़ .
उत्तरप्रदेश (हिंदी विभाग)

उपन्यास में असगर वजाहत ने अलीगढ़ मुस्लिम विश्वविद्यालय की राजनीति ‘कैसी आगी लगाई’के दो प्रमुख पार्टियों जिसमें मार्क्सवादियों की अवसरवादी प्रवृत्ति तथा की कट्टर धार्मिक राजनीति को ‘जमाते इस्लामी’ लेखक ने छात्रों में | बखूबी उदघाटित करते हैं और छात्रों के फक्कड़पन को बहुत अच्छी किस्सागोई में कहा है बेरोजगारी की समस्याओं को भी उठाया है और सामंतवाद के टूटने से पहले के जमींदारों का किस्सा और , | उनका आज के उद्योगपतियों से स्वभाविक चिढ़ को बखूबी दर्शाया है

यूनिवर्सिटी में उत्तर प्रदेश के तीन हिस्सों से आने | पृष्ठ का वृहद उपन्यास है 391 उपन्यास ‘कैसी आगी लगाई’ अ, साजिद- वाले तीन मुस्लिम युवकोंहमद शकील की मानसिकता के माध्यम से लेखक ने तत्कालीन मुस्लिम, | इस उपन्यास को हम कुछ भागों में विभजित कर अध्ययन करेंगे | समाज की सोच को उजागर किया है

- यूनिवर्सिटी का खुशनुमा माहौल
- यूनिवर्सिटी की राजनीति
- साजिद शकील के घर का वातावरण, अहमद,
- छात्रों में बेरोजगारी की समस्या

उपन्यास की शुरुआत दंगे से हो ती है कुलपति के लाख मना करने के बावजूद छात्र शहर में हो रहे दंगे में | मुस्लिमों का साथ देते हैं और हिन्दुओं की दुकाने लूट लेते हैं बाद में यूनिवर्सिटी प्रशासन के अनुरोध पर छात्र | लूटे हुए सामान वापस कर देते हैं जो छात्र सामान उपयोग कर लिए हैं उनसे सामान खरीद कर वापस करने , | अपने हास्टल वार्डन को सौंप देते हैं- अक्सर छात्र सामान को अपने | का अनरोध किया जाता है

यूनिवर्सिटी के छात्र आमतौरपर हंसी में शियाओं को खटमल और सुन्नियों को मच्छर कहते हैं साजिद अलग | ये तीनों बी | होस्टल में तथा अहमद और शकील एक ही होस्टल में रहते हैं.एस सी के छात्र है लेकिन इनकी रुचि साहित्य और पेंटिंग में है जैसे- यहाँ छात्रों के बीच कुछ प्रचलित शब्द है जिसका विशिष्ट अर्थ होता है | ,‘वर्कमारना’का अर्थ है लड़कियां देखना ऐसा ही | उनसे दोस्ती करना या उनके करीब जाने की कोशिश करना , ,छात्रों का बड़ा त्योहार गार्ल्स कालेज का जिसका लड़के सत्र के शुरुआत से ही ,का आयोजन का होता था ‘फेट’ लड़कियाँ जो बाजार लगाती थी | लड़को के हास्टल खाली हो जाते थे” उस दिन ,बेसब्री से इंतजार करते थे वहाँ एक पैसे की चीज दस पैसे में बिकती थी लेकिन खरीदने वाले धन्य धन्य हो जाते थे क्योंकि महत्त्व पैसे का- ...| छुआ है और दी है , जिन्होंने उस चीज को उठाया है , नहीं उन हाथों का थाफेट का सारा इनकम गरीब लड़कियों को स्कालरशिप देने में खर्च की जाएगी “।¹

इस रोशन सुन्नी है और अहमद शिया है जब किसी ने पूछा की | में अहमद को रोशन से प्यार हो जाता है ‘फेट’ “। सुन्नी वाला मामला जाहिलों के लिए बड़ी चीज है-ये शिया” अहमद कहता है कि ? मिलन कैसे हो सकता है मगर रोशन से अहमद की शादी नहीं हो पाती है कुछ दिन दुखी रहा अहमद फिर,वही शुरु हो जाता है शूरा , | सुंदरी के पीछे भागना

साजिद अहमद और शकील के अत्यधिक खर्च करने से महीने के आखिरी दिनों में चाय पीने तक के लिए भी , ऐसे ही मित्र थे | इसलिए कोई ऐसा मित्र चाहिए था जो कड़की के दिनों चाय पिला सके ,मोहताज हो जाते थे कुँवर बरकत अली खां जो कभी जमींदार थे जो कभी ,अब बच्चों को पढ़ाने के सिलसिले में अलीगढ़ में रहते थे , भूतते रहते थे और- ये अपने सामने वाले बनिये की सम्पन्नता को देख जलते | कड़की में इनके काम आ जाते थे इन | उसको नीचा दिखाने का ख्याली ख्वाब देखते रहते थे सब से कहते हैं कि अमा मि”यां ये साले बनिया बक्काल”, वे कड़कती आवाज में बोले “सोच भी नहीं सकते इन | इनके दिमाग में उतनी ताकत भी नहीं है | अरे मियां जागीरदारों को घाटे की क्या फिक्र | सालों को तो डर लगा रहता है कि कारोबार में घाटा न हो जाए फिर आ | उड़ाओ साले को | जितना आ रहा है | थीएगा एक-खुदा कसम एक | फिर आएगा | फिर उड़ाएंगे | “। पचास हजार खर्च किए हैं- लड़की पर पचास²

इनके निःस्वार्थभाव से सबकी मद , मित्र सिर्फ फक्कड़ी ही नहीं थे (साजिद और शकील ,अहमद)द करने वाले कामरेड के जिनकी खासियत है कि ये , सिंह और दरिया दिल शायर कंटीन के संचालक जावेद भाई भी हैं .पी .

¹ :कैसी आगी लगाई 74. पृष्ठ सं ‘

² :कैसी आगी लगाई 63.पृष्ठ सं ‘

डरते- ने डरते .पी . जब हम चलने लगे तो के” साजिद कहता है कि | गरीब अच्छे लोगों से पैसा नहीं लेते थे क्या तुम्हारा दिमाग खराब “जावेद भाई बिल मंगा दें” कहा हो गया है उन्होंने आखें ? या जेब में बहुत पैसा है | “| निकालकर कहा³

के .,पी.साजिद की कहानियां अच्छी पत्रिकाओं में छापने के लिए देता है और बी . एस सी करने के बाद हिंदी में एम ए करने वाले लड़के के बारे में लोग क्या स. हिंदी में एम | ए करने की सलाह देता है.ोचते हैं को ; | करने निहायत तलछट्टी लड़के और लड़कीया जाते थे. ए. आम तौर पर हिंदी में एम” साजिद बताता है कि लड़कियां- कुछ मंद बुद्धि निम्न मध्यवर्गीय परिवारों या गरीब घरों के लड़के ,पतले-दुबले ,यानी सूखे मरियल जिनके परसेंट इतने खराब होते थे कि कहीं किसी और सब्जेक् ्ट में दाखिला न मिल सकता था उन लड़को का | “| भविष्य इतना अन्धकारमय मान जाता था कि लोग उसकी चर्चा भी नहीं करते थे⁴

साजिद का यह कथन कितना यथार्थ पूर्ण है कि युवा साहित्य में अपना करियर बनाना ही नहीं चाहते हैं और इस क्षेत्र में कैरियर बनाने वाले छात्रों को लेकर समाज का रुख भी अच्छा नहीं है जब तक साजिद बी |.एससी कर रहा था तब तक फैजी उसके साथ थी बी | में दाखिला लेते ही फैजी दोस्ती तोड़ ली .ए.हिंदी एम ,. एस सी के बाद अहमद कलकत्ता में अच्छी नौकरी करने लगा और शकील अपने पिता जी के दवाखाने में हाथ बटाने लगा |

विश्विद्यालय में दो पार्टियाँ बहुत स क्रिय हैं पहला है जमाते इस्लामी इस पार्टी का प्रमुख उद्देश्य है भारत में , इस बात पर किसी को विश्वास नहीं होता और खूब बहस | इस्लामी हुकूमत को बनाने की कोशिश करना है इस पार्टी के समर्थक यूनिवर्सिटी में उटगे पायजामे और लम्ब | होतीी शेरवानी पहने दाढी रखे और टोपी पहने दिखाई पड़ते हैं |

के अच्छा ये कमाल की बात है जावेद भाई कि पूरी यूनिवर्सिटी में जितने भी जमाते इस्लामी” ने कहा .पी . “| सब साइंस फैकल्टी के हैं ,जितने भी कट्टर पंथी हैं | सब साइंस के लोग हैं ,टाइप के लोग हैं⁵

केका .पी . यह विचार जमाते इस्लामी वालों को स्पष्ट रूप में क्रूर न कहकर संकेत में जरूर कह देता है | | मानविकी विषय समाज की समस्याओं को बताने के साथ ही साथ उसका हल भी ढूढने की कोशिश करता है यहाँ मानवीय संवेदना को महत्व दिया जाता है और उनकी सांस्कृतिक विराशत को भीकला और साहित्य के माध्यम से सुरक्षित रखा जाता है जबकि विज्ञान के यहाँ संवेदना को कोई महत्व नहीं दिया जाता सिर्फ बढ़त वह किसी भी क्षेत्र में हो को महत्व देता है सामाजिक समस्याओं को विज्ञान के | सैन्य उपकरण आदि , आर्थिक- मांग करने वालो- ढंग से हल करता है जैसें पर आंसू गैस का प्रयोग |

दूसरी पार्टी कम्युनिस्ट है रजी जो खुदा को नहीं | जिसके कार्यकर्ताओं की अवसरवादिता को लेखक उघाड़ाता है , शुदा- पहले से शादी | मानते और ऐसा तर्क देते हैं कि लोग उनकी बातों से प्रभावित हुए बिना नहीं रह सकते थे अपने कैरियर को बनान ,रजीे के लिए कट्टर पंथी जमाते इस्लामी के समर्थक प्रोफेसर फारुक की भतीजी से शादी कर लेते हैं और पहली पत्नी को त लाक देने में नहीं हिचकता - कोई जनता भी नहीं था कि रजी शादी , शुदा हैं यह तो कामरेड लाल सिंह ने पोल खोलकर फजीहत कर डाली |

रजी अकेले ऐसे नहीं थे इनसे बढ़कर कामरेड लाल सिद्दीकी थे इन्होंने नसरीनआपा को दो दिन के अन्दर शादी , ” - बाद में अन्य लोगों के मानाने पर वापस ले लिया | का अल्टीमेट दे दिया थालाल सिद्दीकी की लाजिक यह थी कि वे क्रांति को समर्पित हैं लेकिन सेक्स की बुनियादी आवश्यकता पूरी न होने के वजह से क्रांति के काम में रूकावट आती है “|⁶

लेकिन ऐसा नहीं था कि सब कामरेड अवसरवादी ही हो इरफान साहब ऐसे अकेले कम्युनिस्ट प्रोफेसर हैं जो , लाल सिंह होल टाइमर है जो अपने | ये कभी क्लास मिस नहीं करते | चपरासियों के आने पर खड़े होते हैं कर्तव्य के प्रति हमेशा जागरूक रहता है वह प्रोफेसरों कि सुख सुविधाओं पर पानी की तरह पैसा बहता देखकर , ये लोग | बुद्धि जीवी है , देखो यह उच्च मध्यवर्ग है” लाल सिंह को समझता है कि .पी .के | हैरान रह जाता है इनसे तुम यह आ | होलटाइमर नहीं हैंशा नहीं कर सकते कि ये अपनी सामान्य सुख सुविधाए छोड़कर क्रांति में कूदें लेकिन क्रांति और उसकी

तैयारी में बुद्धिजीवियों का महत्वपूर्ण भूमिका होती है “|⁷

कुछ लोग प्रोफेसर हसन और के उसी | के संबंध पर प्रश्न करते हैं और दोनों के संबंध की आलोचना करते हैं .पी . देख” साजिद से कहते हैं कि ,को बताते हैं जावेद भाईो के वह क्या ,हसन ने जो प्यार दिया है .को ही प्रो .पी.

³-कैसी आगी लगाई 125.पृष्ठ सं ‘

⁴-कैसी आगी लगाई 135.पृष्ठ सं ‘

⁵-कैसी आगी लगाईपृष्ठ सं ‘ 165.

⁶-कैसी आगी लगाई 199.पृष्ठ सं ‘

⁷-कैसी आगी लगाई 201.पृष्ठ सं ‘

यहाँ आता है और उसे बिलकुल अजनबी , दूरदराज से एक मामूली सा लड़का वह भी हिन्दू ? कम बड़ी बात है और आज तक दोनों के ? यह बात कम है , हसन जैसे आदमी का सहारा मिलता है . या होस्टाइल माहौल में प्रो ताल्लुक वैसे ही कायम हैं ...|उनके माँ बाप से ताल्लुकात क्यों हैं “⁸

जमाते इस्लामी के समर्थक होते हुए भी प्रो के लिए हिंदी के विभागाध्यक्ष से सिफ़ारिश करते हैं .पी.हसन ने के . | को लेक्चररशिप मिल जाती है .पी .जिससे के

साजिद फतेहपुर का रहने वाला है इसके पिता ऑफिसर थे अब रिटा |यर्मेट के बाद घर रहते हैं और थोड़ा मजहबी हो गए हैं साजिद अपने यहाँ के विधायक नूर मुहम्मद का प्रचार करता है और देखता है कि किस तरह | इलाके के बदमाश से प्रचार कराने में नूर मुहम्मद को कोई , प्रचार में पानी की तरह पैसा बहाया जा रहा है साजिद देख | गुरेज नहीं है कि जनसंघियों से लोग डरे हुए हैं कोई कहता है कि अगर जनसंघी जीत | | जायेंगे तो परेशान कर देंगे

उस समय जब जनसंघ की कहीं सरकार नहीं बना पाई थी उसके | तब के पृष्ठभूमि पर लिखा यह उपन्यास है , उस , जिसने हमें कभी सताया ही न हो | पात्र क्यों ऐसा सोचते हैं का हौवा खड़ा करना कुछ समझ में नहीं आता | शायद यह नूर मुहम्मद का अपने राजनीतिक दांव हो |

लेखक ने इस उपन्यास में पाकिस्तान जा ने वालों को बड़ा अच्छा उत्तर दिया है “यार” साजिद कहता है कि | कौन से अरबी | देखों भारतीय मुसलमान साले कौन सी अरबी या फ़ारसी बोलते हैंपहनते हैं वर्ण व्यवस्था को , ? भारतीय मुसलमान चाहे कहते न हो तो अब उनका भारतीय करण क्या करोगे | मन लिया है

| उमाशंकर ने कहा “हिन्दू बनायेंगे”

पहली बात तो यह कि कौन सा हिन्दू बनाओगे दूसरी बात यह कि यह मुस्लिम लीग वाला सिध्दान्त है कि दो ? धर्म को मानने वाले एक देश में नहीं रह सकते ?

हाँ तो है “|मुख्तार उखल पड़ा |

ईसाई को अगर यह सिध्दान्त मान लिया जाए कि जिस देश का जो | पारसियों को भी भारतीय बनाना होगा , धर्म है उस धर्म को मानने वाले उसी देश में रहेंगे तो सारी दुनियां के बौद्धों को भारत बुलाना पड़ेगा तैयार हो “⁹

अहमद के पिता इकबाल अहमद सीतापुर के राजा हैं लेकिन शिया का , इनका कांग्रेस पार्टी में खूब दखल था | वोट बैंक कम होने के कारण आजादी के बाद इन्हें कांग्रेस पार्टी ने टिकट नहीं दी और ये भी ज्यादा रूचि नहीं इन्हें | अपने को अध्ययन में व्यस्त कर रखा था | रखते थे ोने साजिद से बताया कि ये ऐसी खोज किये हैं जो प्रकाश में आते ही इतिहास में भारी उलट फेर होगा ” -अब मैं तुम्हे डिटेल में तो बता नहीं सकता न उसके.... इतना समझ लों कि ईसा से कोई चार हजार साल पहले अरगला यानी मेरी स्टेट , लिए वक्त है और न मौका है इतनी बड़ी इम्पायर थी जो चीन से लेकर तक फैली थी और उस इम्पायर का कैपिटल अरगल था ‘कैस्पियनसी’ तुम शायद समझ रहे होगे कि पागल हो गया हूँ लेकिन मेरे पास ऐसे सबूत हैं कि बड़ा से बड़ा हिस्टोरियन न | “| क्या मिले- अगर मैं खुदाई कराऊँ तो पता नहीं क्या.... नहीं कर सकता¹⁰

यहाँ लेखक यह बताने की कोशिश करता है कि इतिहास में अभी बहुत अनसुलझी गुथियाँ हैं जिसके बारे में | और शोध करने की जरूरत है ,हम एकदम अनजान है

शकील बदायूँ का हैबी | इसके पिता की खुद का दवाखाना है ,. एस सी करने के बाद शकील इसी में काम करने लगता है |

लेखक ने बेरोजगारी की समस्या से जूझते साजिद को दिखाया है अपने काम में व्यस्त-इसके अन्य दोस्त अपने , शकील भी शादी कर पिता जी के कारोबार में | अहमद कलकत्ता के इन्दरानी दास गुप्ता से शादी करता है | हैं साजिद दिल्ली में प्रूफ रीडिंग की नौकरी करने लग | लग जाता है कि जहाँ उसे अपनी उन्नति नहीं दिखाई , साथ काम करनेवाले बाबा | वह देखता है कि लोग काम भले शहर में कर रहे हों पर तड़प गाँव की ही है | देता को साजिद पर प्यार आ जाता है और वे समझते हैं कि पुरी जिंदगी यहाँ खपाने से अच्छा है कि तुम गाँव में साजिद नौकरी छोड़ गाँव में संभावनाओं की तलाश में जाते समय बाबा से कहता है | सम्भावना की तलाश करो ? तुम समझे... बच्चे | मैंने अपना पूरा जीवन अपने बच्चों को दे दिया” कि आप भी चलिए तब बाबा कहते हैं कि तो अपना पूरा जीवन और भविष्य अपने बच्चे... नहीं समझोगे जब तक तुम्हारे बच्चे न होंगेचों को दे दिया है “¹¹

⁸ -कैसी आगी लगाई 283.पृष्ठ सं ‘

⁹ -कैसी आगी लगाई 331.पृष्ठ सं ‘

¹⁰ -कैसी आगी लगाई 302.पृष्ठ सं ‘

1 391.पृष्ठ सं ‘कैसी आगी लगाई’- 1

बाबा की भी गाँव जाने की इच्छा है लेकिन कल के सुनहरे भविष्य उनके बच्चे जो कभी गाँव से परचित नहीं है। जब | उनके अपने ख्वाब हैं जिसको पूरा करने के लिए वे अथक प्रयास कर रहे हैं , शायद होना भी नहीं चाहते बाबा का समय था तो वे महानगर में अपार संभावनाओं की लालसा में यहाँ आ गए अब चाह कर भी नहीं जा सकते क्योंकि अब वे अकेले नहीं हैं उनके साथ उनकी जिम्मेदारियां है जिसे एक अच्छे पिता की तरह उन्हें निभाना है |

साजिद घर चलने के लिए जब ट्रेन पकड़ता है तो स्टेशन पर थूकता है और कभी महानगर न आने की कसम खाता है -और अपनी हार पर यही कहता है |

| भले सो हारे जो हारे हमी तो हर गए”

लो आप जीत गए काज कुलाह कर लीजिए “||

मानव मूल्य तथा नैतिक मूल्य (अतिथि लेख)

बबीता हज़ारिका डेका
हिन्दी शिक्षयित्री
छयगाँव चंपकनगर गर्ल्स हाई स्कूल

मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है और सभी जीवों में श्रेष्ठ भी इसका कारण है मनुष्य जीवन के वे आधार भूत आदर्श जो उसे मानव इतर प्राणियों से अलग और श्रेष्ठ बनाते हैं | मानव मूल्य या नैतिक मूल्य ही जीवन का आधार है और यही मानवता को जीवित भी रखते हैं। मानव मूल्य या नैतिक शिक्षा का मानव जीवन में महत्वपूर्ण स्थान है | इसका आरंभ मनुष्य के बाल्यकाल से ही हो जाता है।

मानव मूल्य या नैतिकता किसी भी व्यक्ति में जन्म से ही नहीं आता बल्कि हर व्यक्ति इसे अपने परिवार , विद्यालय संस्कृति आदि से सीखता है। बिना नैतिक मुल्यों के जीवन पशु जीवन समान होगा | हमें अपने हितों की रक्षा के साथ साथ दूसरो के हितों की रक्षा का ध्यान भी रखना चाहिए । हमारे मानव मूल्य या नैतिक मुल्यों में ईमानदारी, सत्पथ पर चलना , बड़ों का सम्मान करना, आज्ञाकारी बनना आदि होते है | दरअसल, एक इंसान को पूर्णतः विकसित करने के लिए या विकसित होने के लिए इन मानव मुल्यों या नैतिक मुल्यों का ज्ञान आवश्यक है।

इसलिए शिक्षा के साथ ही नैतिक मुल्यों या मानव मुल्यों को भी जीवन में स्थान देना आवश्यक है। यदि जीवन में शिष्टाचार सदाचार अनुशासन मर्यादा है तो परिवार और देश में भी शांति रहेगी | दुनियां में शांति, भाईचारा, सहनशीलता अहिंसा का संदेश फैलाना चाहिए पेड़पौधे हरियाली और पर्यावरण की हमें रक्षा करनी चाहिए हमें सभी पशु -पक्षी, जीव-जंतुओं पर करुणा दया , सम्मान की भावना होनी चाहिए सत्य , प्रेम, सबकी प्रशंसा करना ,किसी की भी निंदा न करना , मदद करना आदि किसी का भी चरित्र निर्माण करते है और इन मानव मुल्यों या नैतिक मुल्यों के चरित्र में गिरावट आने से व्यक्ति को कई तरह की मुश्किलों का सामना करना पड़ता है इसलिए हमें इन मानव मुल्यों या नैतिक मुल्यों का महत्त्व समझना चाहिए और उन्हें अपने जीवन में यथोचित सम्मान और स्थान देना चाहिए |

साहित्य का मुख्य कार्य होता है, जीवन में जो समस्याएं आती हैं उस पर विचार कर सही मार्ग दर्शन करना, कारण यह है कि समाज में अनगिनत सोच के लोग हैं, जितनी सोच उतनी समस्याएं, सभी का अपना निजी मत है, कह सकते हैं सही भी है, यही किन्तु परन्तु की शुरुआत आरम्भ होने लगती है, मतभेद आरम्भ होने लगता है। वातावरण कलुषित होने लगता है, समझदार व्यक्ति अपनी बुद्धि से इसका निवारण करने का प्रयास करता है।

संसार में जितने मनुष्य हैं, उनके अनुसार उतने ही प्रकार के सत्य हैं। सभी अपने अनुसार उसको व्यक्त करने की कोशिश करते हैं परन्तु यह समझने की आवश्यकता है सत्य या ज्ञान व्यक्तिगत नहीं सामान्य है। गुण-अवगुण, आचार-विचार, सच-झूठ, ज्ञान-अज्ञान इत्यादि मानव मूल्य से संबंधित हैं। मानव जीवन से संबंधित बहुत से सिद्धान्त हैं, सभी को अपनाना सब के लिए संभव नहीं, परन्तु कुछ को लेकर चलने का प्रयास करना चाहिए। मनुष्य के जीवन में सबसे महत्वपूर्ण है उसकी जिजीविषा अर्थात् जीने की इच्छा, अर्थात् कहने का मूल अभिप्राय ऐसा जीवन जिसे अपने जीवन में आदर्श के रूप में स्वीकार करें।

आज के यांत्रिक युग को अध्ययन करते हैं तो देखने में आता है, हरेक व्यक्ति कुछ पाने के लिए प्रयासरत है, परन्तु वह किस वस्तु को पाने के लिए प्रयासरत है, इसका निर्णय करना कठिन हो जाता है। एक होता है व्यक्तिगत जीवन और दूसरा सामाजिक जीवन दोनों में संतुलन बनाये रखने के लिये कुछ ऐसे गुणों का होना आवश्यक है जिससे समाज का कल्याण हो। मनुष्य का आचरण, आचरण कहते हैं विचार की बात स्वतः मन में उठती है, विचार कैसा होगा वह भी प्रश्न उठना स्वाभाविक है। किस प्रकार का आचरण व्यक्तित्व के विकास के लिये जरूरी है। सभी अवगत है मनुष्य का आचरण उसके कर्मों द्वारा झलकता है। वह अपने कर्मों द्वारा समाज में अपनी पहचान बनाता है, कहते हैं मनुष्य अपने गुणों द्वारा सर्वत्र पहचाना जाता है यह सर्वविदित है। डॉ. रामचरण महेंद्र के शब्दों में "सदाचार ही सुख और सम्पत्ति देता है, सदाचार से ही यश बढ़ता है और आयु बढ़ती है, सदाचार धारण करने से सब प्रकार की कुरूपता का नाश होता है।" मनुष्य के आचरण को उसका आईना कहा जाये तो अत्युक्ति न होगी इस आईने से कोई बच नहीं सकता, कारण कि सब को अपनी सभी क्रियाओं का हिसाब देना पड़ता है, इससे हरेक व्यक्ति परिचित है, फिर भी वह कुछ ऐसा कर गुजरता है, जिसका परिणाम उसे जीवन भर भुगतना पड़ता है। कर्म अच्छे हो तो उसका परिणाम भी अच्छा ही होगा और बुरे का परिणाम बुरा। अच्छा उत्साहित करता है, बुरा हतोत्साहित करता है, परन्तु यह भी सत्य है, जन्म से कोई बुरा या अच्छा नहीं होता वह तो वातावरण का प्रभाव भी हो सकता है, एक संस्कार अपने अभिभावक से प्राप्त करता है तो दूसरा परिवेश से प्राप्त होता है, दोनों ही आवश्यक हैं, परन्तु आप उसको अपने जीवन में कैसे उतारते हैं यह महत्वपूर्ण है, कमल कीचड़ में उगता है परन्तु देवी लक्ष्मी को अत्यंत प्रिय है उसी प्रकार मनुष्य का चरित्र भी है। वह जैसा कर्म एवम् आचरण करता है, उसी के द्वारा जाना जाता है। अच्छा स्थायी रहता है, बुरा अस्थायी। अच्छा सदैव पूजनीय है, कर्ता चला जाता है परन्तु उसके कर्म बोलते हैं।

मानव जीवन में कर्म का क्षेत्र व्यापक है, कर्म जैसा होगा फल भी वैसा ही प्राप्त होगा, कर्म ही मनुष्य को उसके जीवन में सुख-सुविधा एवम् प्रतिष्ठा प्रदान करते हैं। सनातन धर्म में चार प्रकार के पुरुषार्थ की महिमा का वर्णन हुआ है, जिसका हम सभी अनुसरण करते हैं। धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष इन सभी पुरुषार्थ की हमारे जीवन में आवश्यकता है, इन पुरुषार्थ को जो अपने जीवन में अपना लेते हैं वे हमेशा पूजनीय रहते हैं इसके साथ यदि हम तप भी जोड़ देते हैं तो सोने पर सुहागा कहने में अत्युक्ति न होगी, कहने का तात्पर्य यह है हम जिन व्यक्तियों को अपने जीवन का आदर्श बनाते हैं उन सभी ने इन नियमों का पालन किया है सबका अपना-अपना मतामत एवम् सिद्धान्त है, रहना भी चाहिए, जन्म और मरण निश्चित है इस पर किसी का बस नहीं परन्तु अपने कर्मों की गति पर हमारा अधिकार है, जिस तरह गौतम अपने तप के कारण बुद्ध बने, आज संसार उन्हें पूजता है, स्वामी विवेकानंद को सारा जग पूजता है उनके आदर्श का सिक्का सभी क्षेत्र में चलता है चाहे

आध्यात्मिक क्षेत्र हो या भौतिक सभी जगह सर्वोपरी है। कर्म सभी करते हैं श्रेष्ठ कौन सा है इस पर ही हमारी दृष्टि जाती है।

संसार व्यापक है, इस विशाल जगत में सभी अपनी सुविधा के अनुसार निर्णय लेते हैं, सभी को निर्णय लेने और अपने जीवन का मार्ग प्रशस्त करने का पूरा अधिकार है, सही और गलत की सोच हमेशा हमारे बीच में रहती है और रहेगी। जिसको जो ग्रहण करना है उसके लिए वह स्वतंत्र है इसके परिणाम से सभी परिचित हैं मनुष्य के कर्म ही उसे साधारण से असाधारण बनाते हैं, अच्छा और बुरा समय सभी के जीवन में आता है, वही परीक्षा का समय होता है, उस समय जो अपने विवेक से निर्णय लेता है, वह सभी के जीवन में अपना बहुमूल्य स्थान बना लेता है। सभी की प्रतिभा एक जैसी नहीं होती, किसी का मनोबल मजबूत होता है ती किसी का शारीरिक बल, कोई प्रतिभा का धनी होता है, तो कोई अपने ज्ञान से सारे जगत में अपना नाम अमर करवा लेता है। नाम इतिहास के पन्नों में अमर करना सहज नहीं तो मुश्किल भी नहीं कठिन परिश्रम से संभव हो सकता है। सब के लिए सभी काम करना संभव नहीं परन्तु असंभव भी नहीं इच्छाशक्ति की आवश्यकता है। वह सभी के भीतर होती है बस उसको उजागर करने की आवश्यकता है। मनुष्य और उसके ज्ञान का क्षेत्र दिनोदिन विस्तृत होते चला जा रहा है।

ब्रह्म के तीन स्वरूप होते हैं सत, चित, और आनंद यह तीनों स्वरूप प्राचीनकाल से हमारा मार्गदर्शन कर रहे हैं। हम समय – समय पर इसका अनुभव करते आ रहे हैं। आंतरिक अनुभूति बाह्य अनुभूति सभी को होती है कुछ अपनी भावनाओं को प्रदर्शित कर पाते हैं तो कुछ नहीं, जो कर पाते हैं वह समाज की दृष्टि में अपना स्थान बना लेते हैं जिस तरह कोयल अपने आवाज से सबका मन मोह लेती है उसी प्रकार मनुष्य की वाणी से उसके स्वभाव और चरित्र का पता चलता है, मधुर वाणी मनुष्य के व्यक्तित्व पर चार चाँद लगा देती है, कबीर के शब्दों में

“ऐसी वाणी बोलिए, मन का आपा खोय।

ओरन को शीतल करे, आपहु शीतल होय ॥”

मधुर वाणी मनुष्य के जीवन पर जीवनपर्यंत अपना प्रभाव छोड़ देती है जिस तरह मनुष्य विवेक से सही और गलत में भेद करने में समर्थ है उसी प्रकार व्यक्ति के चरित्र में जो सही है, उसका रहना अति आवश्यक है कहा भी गया है, मनुष्य का जीवन मिलना इतना सहज नहीं इसलिये तुलसीदास जी ने कहा है

“सबसे दुर्लभ मनुज शरीरा”

अर्थात् यह जीवन बिना किसी के काम आये व्यतीत हो जाये तो जीना व्यर्थ है इसलिए शास्त्र में मानव जीवन को नियमित और संयमित करने के लिए अनगिनत सुझाव दिए गए हैं।

संयम ही सदाचार है। संयम किस प्रकार आएगा यह भी हम जानते हैं परन्तु हम उसको स्वीकार करने के लिए तैयार नहीं, केवल भौतिकता की दौड़ में अपने को शामिल करने के लिए प्रयासरत हैं। इसलिए शास्त्रों की रचना जनता के लिए की गयी है। जनता जब किसी प्रकार के असमंजस में पड़ जाये या किसी प्रकार की दुविधा में पड़ जाये तो इनका सहारा ले और अपना मार्ग प्रशस्त करे कुछ लोग प्राचीन नैतिक मूल्यों को बहुत महत्व देते हैं, तो कुछ इन मूल्यों की ओर ध्यान नहीं देते, परन्तु हमारे पूर्वजों ने जो सौगात हमें दी है वह हमारी अनमोल धरोहर है, इन धरोहर में सबसे अनमोल है। सदाचार मैथिलीशरण गुप्त ने कहा है सदाचार मनुष्यत्व का मार्ग और मुक्ति का द्वार है।

“सदाचार ही गौरावागार है, मनुष्यत्व ही मुक्तिका द्वार है”

इसके अन्तर्गत सत्य, अहिंसा, दया, क्षमा दान इत्यादि आते हैं जिसे हम प्राचीन नैतिक मूल्य कह सकते हैं और जिन व्यक्तियों में यह देखा जाता है, उन्हें सदाचारी कहते हैं, और जो सदाचारी होता है वह समाज और राष्ट्र के कल्याण के लिए सदैव तत्पर रहता है।

सदाचार का स्वरूप व्यापक है। इसके अन्तर्गत संसार की सारी सकारात्मक भावनायें समाहित हो जाती हैं। जिनको जो अच्छा लगता है वह ग्रहण करने का प्रयास करते हैं। सदाचार को कुछ लोग व्यवहारिक दृष्टि से देखते हैं तो कुछ आध्यात्मिक दृष्टि से देखते हैं, तो कुछ भौतिक दृष्टि से देखते हैं। किसी भी दृष्टि से देखे उसमें ईमानदारी होना आवश्यक है।

अतः कह सकते हैं , जिन्होंने इन गुणों को अपने जीवन में स्थान दिया है , वह सदैव के लिए हमारे जीवन के लिये आदर्श बन गये । वर्तमान युग में नैतिक मूल्यों का हास देखने को मिलता है परन्तु पूर्णरूपेण नहीं हुआ है । उदाहरणस्वरूप ए .पी. जे. अब्दुल कलाम, अटल बिहारी वाजपेय, रतन टाटा इत्यादि में हम इन गुणों को देखते हैं ।

मानवीय मूल्य : एक सार्वभौमिक मूल्यवान अभिव्यक्ति

चिन्मयी दास
सहायक प्राध्यापक
हिन्दी विभाग
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

प्रस्तुत जगत में हमारा जीवन है और मानवीय मूल्य उस जीवन को हमारे समीप ले आता है। या यों कहलें, यदि वास्तविक जीवन उज्वल और बिखरा हुआ है। तो मानवीय मूल्य मनुष्यों के जीवन में अंकित यथार्थ जीवन का आभास कराते हुए मूलतः उस जीवन को सीमित एवं गहन बनाता है। संवेदनात्मक गतिशील जीवन की अभिव्यक्ति और उस गति को व्यक्त करते मानवीय मूल्य, वे मूल्य हैं जो ज़्यादातर जगहों में और परिस्थियों में प्रत्येक समय, बहुसंख्यक मानव वास्तव में समान रूप से धारण करते हैं।

कवि तुलसीदास ने अपने मन, वचन या कर्म से किसी को पीड़ा पहुंचाने को सबसे बड़ा पाप कहा था। हमारे धर्मशास्त्र में भी कहा गया है कि जिस आचरण से हमें सुख मिलता है, उससे दूसरों को भी सुख मिलेगा और जिस आचरण से हमें कष्ट होता है उससे अन्य व्यक्तियों को भी कष्ट होगा। सुख चाहने वाले व्यक्ति को चाहिए कि वह अपने समान ही दूसरों को समझे, क्योंकि सुख और दुख अपने पराए दोनों के लिए समान होते हैं। आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी जी का अपने निबंध 'मनुष्य ही साहित्य का लक्ष्य है' में कहना है "जो साहित्य अपने आप के लिए लिखा जाता है उसकी क्या कीमत है, मैं नहीं कह सकता, परंतु जो साहित्य मनुष्य समाज को रोग-शोक, दरिद्र्य-अज्ञान तथा परमुखापेक्षित से बचाकर उसमें आत्मबल का संचार करता है वह निश्चय ही अक्षय निधि है।"

आज हमलोग जिस अलगाववाद, आतंकवाद और हिंसा के दौर से गुज़र रहे हैं, उसके मूल में यही कारण है कि हमारा चारित्रिक पतन हो गया है और हम संवेदनशून्य हो गए हैं। अपने स्वार्थ और क्षणिक फायदे के लिए हम दूसरों को नुकसान पहुंचा रहे हैं, दूसरों की खुशी हमारी खुशी नहीं रह गई, हममें मानवीयता खत्म हो गई है और उस पर पशुता हावी होने लगी है।

अतीत में हमारे समाज का बुनियादी ढांचा सम्मान-सत्कार पर आधारित था। लेकिन आज स्थितियां बिलकुल बदल चुकी हैं। हम लोगों ने तस्करी, रिश्वतखोरी, हिंसा, अलगाव और उन्माद का रास्ता अपना लिया है। हमें याद रखना चाहिए कि दूसरों का शोषण कर प्राप्त किया गया जो भी हो हमें हानी ही पहुंचाता है। जो सुख प्रेम, भाईचारा और ईमानदारी में है, वह कहीं और नहीं है। किसी को प्रेम देने से हमें भी प्रेम मिलता है। राबर्ट बर्न्स का कथन है कि - "मानव का मानव के प्रति अत्याचार असंख्य मनुष्यों को दुख ही देता है।"

संवेदनशीलता या भावानुभूति, मनुष्य के आंतरिक जीवन की चरम उपलब्धि है। मनुष्य का साधारण जीवन दिन-रात की धूप-छांव में पग बढ़ाता जाता है। इस नियत परिपाटी में गति तो है, किन्तु स्पृहणीय कोई उपलब्धि नहीं है। यह क्रम कुछ ऐसा ही है, जैसे कोई स्लेट पर बारंबार लिखकर मिटाता जा रहा है। स्लेट पर लिखना और मिटाना एक साधन है, अनिवार्य है, किन्तु अपने आप में उपलब्धि नहीं है। इसका अर्थ अथवा उपलब्धि है, विषय का बोध या तत्संबंधी धारणा। मनुष्य की दिनचर्या यदि स्लेट पर लिखने-मिटाने के समान है, तो भावानुभूति उसका परिणाम, उपलब्धि अथवा धारणा है। यह उपलब्धि या धारणा, आकार में छोटी दीख पड़ने पर भी सामर्थ्य में अप्रतिम, असाधारण है और मनुष्य के सम्पूर्ण जीवन की अपेक्षा कहीं

अधिक सारपूर्ण एवं भारी है।

मानवीय मूल्य मानवीय सम्बन्धों और मानव-मन की दिशाओं को विविध आयामों में प्रतक्ष करता है। यहाँ, मनुष्य अच्छा है या बुरा है, यह बताने की अपेक्षा बल यह मालूम करने पर रहता है कि वह वास्तव में है क्या। जैसा वह दीखता है, क्या वह भीतर से, मन से, वैसा है? फिर जो उसके मन में है, वह भी क्यों है, कैसे है? इन प्रश्नों की गहराई में जाने पर, मनुष्य पर कोई सुगम निर्णय देने की अपेक्षा, मनुष्य को सहानुभूतिपूर्वक समझने की क्षमता की ओर ध्यान करता है और हमें उसके प्रति अधिक सहनशील बनाता है। इसीलिए, मानवीय मूल्यों को सामाजिक बंधनों के विघटन और वैयक्तिक चेतना की स्वतन्त्रता का वाहक कहा गया है। इधर उपलब्धि, हमारी मानव-संबंधी ज्ञान की नवीन धाराओं- मनोविज्ञान, जीव-विज्ञान और समाज-विज्ञान ने इसको अधिक समर्थ बनाया है। मानवीय मूल्य ऐसे लोगों में अब भी भारी मात्रा में देखने को मिलती हैं

जिनकी नैतिकता रूढ़ नहीं है, जो चिंतनशील हैं और जिनकी रुचि सहज जीवन में है। जो अभी भी एक ऐसे समाज को गढ़ने में प्रयासरत है जो मानवीयता के धर्म को सर्वोपरि समझती हैं।

हमारा बर्ताव यदि दूसरों के प्रति अच्छा होगा, तो यकीनन उसका व्यवहार भी बदलेगा। जैसे व्यवहार की तुम दूसरों से अपेक्षा रखते हो वैसा ही व्यवहार तुम दूसरों के प्रति भी करो।

कह सकते हैं कि आदमी के अच्छे व्यवहार की महत्ता सभी स्वीकारते हैं। हमारी बोली मीठी, चरित्र बेदाग और व्यवहार अच्छा होगा तो कोई कारण नहीं है कि लोग हमें सम्मान न करें।

अगर हम इसे बड़े पैमाने में देखें तो हमारे देश का विकास जिस तरह से, जिस गति से और जिस दिशा में होना चाहिए वैसा नहीं हो सका। विकास और विनाश एक-दूसरे के करीब आ गए हैं। विचित्र है, किन्तु दुखद सत्य है कि हर विकास, विनाश की क्रीम पर हुआ और उसी प्रकार जारी है। यह बड़ा कठिन चुनाव है कि हम विकास के लिए क्या और कैसे करें। यह एक गंभीर बहस का विषय भी है। विकास, मूलतः मानवाधिकारों की स्थापना का बीजमंत्र है। विकास की सफलता इसी में होती है कि वह भेद-भाव को समाप्त कर आमजन के मानवाधिकारों की एक आधारपीठका तैयार करें।

हमारे देश के संसाधनों को जिस संकल्प के साथ विकास के कामों में लगाया गया है। उसका उचित लाभ नहीं मिल सका है। उसका एक बड़ा हिस्सा भ्रष्टाचार की भेंट चढ़ जाता है। जरूरतमंदों तक पहुँचने के पहले ही विचौलिये उसका भोग कर डालते हैं। विकास ठहर जाता है, उपेक्षा होती है और जो पिछड़े थे, पिछड़े ही रह जाते हैं। उनके साथ विकास के नाम पर क्रूर मज़ाक हो जाते हैं। इस तरह से समाज में आर्थिक विषमता की खाई बढ़ती जा रही है जिससे हमें देखने को मिलता है कि समाज के लोगों में मानवीय मूल्य की भारी कमी आ गई है। लोग संवेदनशून्य होते जा रहे हैं इसीलिए मानव मूल्य एक संतुलित समाज को गढ़ने के लिए एक अनिवार्य घटक है। इसी संदर्भ में लेखक धर्मवीर भारती के शब्द हैं कि “सांस्कृतिक संकट या मानवीय तत्त्व के विघटन की जो बात बहुधा उठाई जाती रही है उसका तात्पर्य यही रहा है कि वर्तमान युग में ऐसी परिस्थितियाँ उत्पन्न हो चुकी हैं जिनमें अपनी नियति के इतिहास निर्माण के सूत्र मनुष्यों के हाथों से छूते हुए लगते हैं। मनुष्य दिनों-दिन निरर्थकता की ओर अग्रसर होता प्रतीत होता है। यह संकट केवल आर्थिक और राजनीतिक संकट नहीं है वरन जीवन के सभी पक्षों में समान रूप से प्रतिफलित हो रहा है। यह संकट केवल पश्चिम या पूर्व का नहीं है वरन समस्त संसार में विभिन्न धरातलों पर विभिन्न रूपों में प्रकट हो रहा है।”

शिक्षा में मानव मूल्यों की आवश्यकता

आस्था उपाध्याय
उच्चतर माध्यमिक
द्वितीय वर्ष
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

शिक्षा मनुष्य के मानसिक व भौतिक विकास का महत्वपूर्ण साधन है। इसके द्वारा विद्यार्थियों में मानव मूल्यों को पैदा कर सामाजिक विकृतियों, अंधविश्वासों, गैर बराबरी की स्थितियों व सामाजिक शोषण के विरुद्ध खड़ा किया जा सकता है।

इस बात से इनकार नहीं किया जा सकता है कि वर्तमान शिक्षा से हमें असंख्य भौतिक उपलब्धियां मिली हैं , लेकिन वर्तमान संदर्भ में शिक्षा मानवीय मूल्यों व आदर्शों की उपेक्षा कर एकांगी व संवेदनहीन होती जा रही है। ऐसे में विद्यार्थियों को नैतिक व अध्यात्मिक मूल्यों से परिचित कराना आवश्यक हो जाता है। विद्यार्थियों में मानवीय भावनाएं व संवेदनशीलता पैदा करने के लिए उन्हें मानवीय मूल्यों से जोड़ना आवश्यक है। श्रेष्ठ मूल्यों व नैतिक आदर्शों से जुड़कर ही भूख, शोषण व भय से मनुष्य को मुक्त कराया जा सकता है। शिक्षा विद्यार्थियों को मानव मूल्यों से परिपूर्ण बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। शिक्षा ही छात्रों को कर्म समर्पित , ईमानदार, सहृदय व निष्ठावान बनाती है। शिक्षा का लक्ष्य बेहतर इंसान तैयार करना होता है। संवेदनशील व उदार मनुष्य ही वर्तमान परिदृश्य को बदलने में सक्षम होता है। शिक्षा के माध्यम से समाज में सामंजस्य , समन्वय, सद्भाव, सेवा, समर्पण व त्याग जैसे मानव मूल्य विकसित होने चाहिए। अतः मानव मूल्यों का हमारे जीवन में होना अति आवश्यक है और इसके लिए व्यवस्था , शिक्षकों की सक्रिय भागीदारी व सद्भावनाएं महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं।

गुरु और शिष्य का संबंध

स्नेहा नाथ
उच्चतर माध्यमिक
द्वितीय वर्ष
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

मानव समाज में शिक्षा प्रदान करना और शिक्षा ग्रहण करना दोनों ही महत्वपूर्ण माने जाते हैं। जैसे एक पेड़ को जल के बिना पुष्टि नहीं मिल सकता ठीक उसी तरह कोई इंसान बिना शिक्षा के कभी अपने लक्ष्य तक नहीं पहुंच सकता। इसलिए गुरु को जल के समान और शिष्य को पेड़ के समान माना जाता है। गुरु और शिष्य के रिश्ते में हर तरह की भावनाएँ मौजूद होती हैं। शिष्य को हमेशा अपने गुरु को सम्मान देना चाहिए, गुरु के प्रति नम्रता का भाव रखना चाहिए और गुरु के हर एक निर्देश का पालन करना चाहिए। गुरु हमेशा शिष्य को उचित शिक्षा प्रदान करते हैं, उन्हें सच्चाई का मार्ग दर्शन कराते हैं। शिष्य के कुछ गलती करने पर वह उन्हें डाटते हैं उनका शासन करते हैं, और कुछ अच्छा करने से उन्हें सराहना प्रदान करते हैं और ज्यादा अच्छा करने के लिए उनको उत्साहित करते हैं।

परंतु आज के इस युग में बहुत से गुरु और शिष्य ऐसे भी हैं जो इस संबंध को नहीं समझ पाते। आजकल बहुत से गुरु ऐसे हैं जो शिक्षा को सिर्फ पैसे उपार्जन का मध्यम मानते हैं और दूसरी ओर बहुत से गुरु ऐसे भी जो अपने शिष्य के लिए अपना ज्ञान का भंडार भी खाली कर देते हैं। बहुत से शिष्य ऐसे हैं जो अपने गुरु को उनका प्राप्य सम्मान नहीं देते हैं और उनमें से ऐसे भी अनेक हैं जो अपने गुरु को भगवान का दर्जा देते हैं।

गुरु और शिष्य का रिश्ता बहुत ही अनोखा, खास और आदर से भरा होता है। इस रिश्ते को गुरु और शिष्य दोनों को ही प्यार, आदर और समान पूर्वक निभाना चाहिए। गुरु उसके शिष्य का सबसे अच्छा दोस्त बन सकते हैं अगर वे उनके शिष्य को अपने संतान की तरह माने और गुरु और शिष्य के बीच जो दूरिया होती है उसे मिटा सके।

लेकिन आज के इस युग में बहुत कम गुरु और शिष्य ऐसे हैं जो इस दोस्ती के रिश्ते को समझते हैं, जो इस रिश्ते को दोस्ती की नज़र से देखते हैं। आज के इस युग में सभी छात्रों के मन में अपने गुरु के लिए जो श्रद्धा होनी चाहिये वह कम होती जा रही है। गुरु का छात्र के प्रति जो आदर, जो प्यार होना चाहिये वह कम होता जा रहा है। और इसका एकमात्र कारण है हमारा समाज, हमारी समाज व्यवस्था क्योंकि ये समाज का नियम है कि आज समाज में जो अच्छा है उसी को ही और अच्छा बनाने की कोशिश में लगा हुआ है। कोई भी किसी कम प्रतिभाशील या किसी बुरे इंसान को अच्छा बनाने की कोशिश नहीं करते। ठीक वही नियम आजकल हमारे शिक्षा क्षेत्र में भी बनाये गए हैं। अधिकांश गुरु ऐसे हैं जो सिर्फ अच्छे छात्र को ही प्राथमिकता प्रदान करते हैं। वे सभी छात्र को एक नज़र से नहीं देखते हैं, वे शिक्षा के आधार पर छात्र का भेद-भाव करते हैं। लेकिन ऐसी समाज व्यवस्था किसी काम की नहीं जो बच्चों का मनोबल ही तोर दे और उसको ये यकीन दिला दे की वे अच्छे परिणाम नहीं कर सकते हैं।

आज ये शिष्य और गुरु हम सबका कर्तव्य है कि हम इस गुरु और शिष्य के बीच का जो संपर्क है उसे मजबूत बनाये और हमारी अगली पीढ़ी को भी ये शिक्षा दे की गुरु और शिष्य के रिश्ते में जो दोस्ती मौजूद होनी चाहिए उसे बनाये रखे। और समाज की इस भेद-भाव वाले रिश्ते का अंत करे। और इस समाज को एक नई सिख दे की हर कोई अच्छा कर सकता है और उसमें अच्छा करने का हुनर है।

आखिर आप क्या करते

शिवम कुमार महतो
उच्चतर माध्यमिक
द्वितीय वर्ष
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

यह कहानी है एक बेटे और उसके पिता की। बेटे का नाम अजीत और उसके पिता का नाम अनिल था। अजीत को अपने पिता पर बहुत गर्व था कि इस अविश्वास भरें दौर में भी उसके पिता ईमानदार थे। उसके पिता पर पांच साल का ऋण था और उनके दुकान में भी अधिक बिक्री नहीं होती थी। इसका कारण यह था कि उनके किराने की दुकान के सामने बहुत सारे किराने की दुकान खुल गए थे। अजीत ने ऐसे बहुत सारे लोगों को देखा है जो अपना ऋण चुकाने के लिए बहुत गलत गलत काम करते हैं। किंतु उसे इस बात का गर्व था कि उसके पिता उन लोगों में से नहीं थे।

एक दिन की बात है जब अजीत अपने पिता की दुकान को बंद कर रहा था। उसे वहां झाड़ू मारने के वक्त एक 500 का नोट दिखा। उसने उसे उठा लिया और अपने पिता को सारी बात बोली। अजीत ने थोड़ा सोचा और उसे ध्यान में आया कि यह 500 का नोट उस व्यक्ति का होगा जो अभी थोड़ी देर पहले हम से सामान लेकर गया है। अजीत ने अपने पिता को कहा कि जब वे अपना 500 का नोट ढूंढते ढूंढते आएंगे तब हम लोग उसे वह दे देंगे। अजीत का अंदाजा सही था। थोड़ी देर बाद वही व्यक्ति आया अपना 500 का नोट ढूंढते ढूंढते। उसने हमसे पूछा कि आपने यहां पर कोई पांच सौ का नोट देखा है क्या ? अजीत ने सोचा कि उसके पिता उसे उसके रुपए दे देंगे किंतु उसका उल्टा हुआ। अजीत के पिता ने उस व्यक्ति को यह कहा कि उन्होंने यहां पर कोई भी 500 का नोट नहीं देखा है। अजीत ने जब यह सुना तो उसके होश उड़ गए। वह बिल्कुल चुप हो गया और यह सोचने लगा कि उसके पिता ने झूठ क्यों कहा। वह जो व्यक्ति था बहुत समझदार था। उसने अजीत को चुप हुआ देख यह सोचा कि जरूर इन लोगों को वह 500 का नोट मिला है। उसने अजीत के पिता से फिर से पूछा कि क्या उन्होंने सच में यहां पर कोई पांच सौ का नोट नहीं देखा है। अजीत ने सोचा कि इस बार उसके पिता उसे उसके पैसे दे देंगे किंतु उन्होंने फिर से यही कहा कि उन्होंने यहां कोई भी 500 का नोट नहीं देखा है। फिर उस व्यक्ति को थोड़ा गुस्सा आया और उसने अपना दिमाग दौड़ाया क्योंकि उसे यह यकीन था कि इन लोगों को उसके पैसे मिले हैं।

फिर उस व्यक्ति ने अजीत के पिता को अजीत की कसम खाने को कहीं। परंतु अजीत के पिता ने अजीत की कसम नहीं खाई। अब अजीत के पिता को यह यकीन हो गया कि इस व्यक्ति को पता चल गया है कि उसके पैसे उन्होंने ही लिए हैं। फिर उन्होंने उस व्यक्ति के पैसे उसे दे दिए। फिर वह व्यक्ति चला गया और उसने जाते वक्त यह कहा कि वह अब उनके दुकान से कोई भी खाने पीने की वस्तु नहीं खरीदेगा क्योंकि वह ईमानदार नहीं है। अजीत यह सब देखकर हैरान हो गया और उसे अपने पिता पर जो गर्व था वह टूट गया। जब वह व्यक्ति चला गया अजीत के पिता ने अजीत से कहा कि तुम इतने चुपचाप क्यों थे तुम्हारी वजह से उसे शक हो गया कि उसके पैसे हमने ही लिए हैं। फिर वह दोनों दुकान बंद करने के बाद अपने घर चले गए। अजीत को सारी रात नींद नहीं आई और वह यही सोचता रहा कि उसके पिता ऐसा कैसे कर सकते हैं और अंत में उन्हें अपनी गलती का एहसास भी नहीं था।

इस घटना के बाद अजीत ने अपने पिता को माफ तो कर दिया परंतु उसे अपने पिता पर जो शत प्रतिशत गर्व था वह चला गया। उस व्यक्ति ने सारे लोगों को बोल दिया था कि अजीत के पिता ने उस दिन क्या किया और उनके यहां से सामान नहीं खरीदने का सुझाव दिया। किंतु लोगों ने उसके बातों पर ज्यादा ध्यान नहीं दिया। उसके बाद अजीत और उसके पिता की दिनचर्या जैसी चलती थी वैसी ही चलने लगी। परंतु इस दिनचर्या में एक चीज की कमी थी वो था अजीत का अपने पिता के ऊपर अटल विश्वास। किसी ने ठीक ही कहा है कि इंसान बुरा नहीं होता, हालात उसे बुरा बना देते हैं।

अंत में मैं बस यह पूछना चाहूंगा कि अगर आप अजीत के पिता की जगह होते तो आप क्या करते?

डर से मुलाकात

शिवम कुमार महतो
उच्चतर माध्यमिक
द्वितीय वर्ष
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

यह कहानी है अनिल की जिसे हकलाहट की समस्या थी। हकलाहट की वजह से अनिल का कभी-कभी मजाक भी उड़ाया जाता था। अनिल ने कई स्पीच थैरेपी और अन्य कई थैरेपी का प्रयास किया किंतु उसकी हकलाहट ठीक नहीं हुई। अनिल पढ़ने में बहुत अच्छा था। उसे हमेशा अपने क्लास में अच्छे अंक आते थे। अनिल के स्कूल में जब भी किसी को अच्छे अंक आते थे तब उन्हें स्टेज पर बुलाकर स्पीच देने को कहा जाता था। अनिल को इस बात से घबराहट होती थी क्योंकि वह जब भी स्टेज पर बोलता तो उसका दिल जोरो से धड़कने लगता और उसकी हकलाहट और बढ़ जाती थी।

एक बार जब अनिल कक्षा आठ में था तब उसे बहुत अच्छे अंक आए थे और वह अपनी क्लास में प्रथम आया था। उसे स्टेज पर बुलाया गया और स्पीच देने को कहा गया। तब उसका दिल जोरो से धड़कने लगा और वो जब कुछ बोलने गया तो एकदम हकलाने लगा जिसकी वजह से सारे विद्यार्थी उस पर हंसने में। सबको हंसता देख उसे बहुत दुख हुआ और वह स्टेज पर से उतर गया आर स्कूल खत्म होने के बाद शर्म से रंगा हुआ घर चला गया। उसे इस बात का बहुत दुख होता कि क्यों वह स्टेज पर अच्छे से नहीं बोल पाता।

इसके बाद उसने 2 साल तक कक्षा में अव्वल आने पर भी स्टेज पर बोलने को नहीं जाता था। किंतु इन 2 सालों में उसने खूब अभ्यास कि और बिना हकलाहट के बोलने का ट्राई किया। इन 2 सालों में वह कक्षा 10 तक पहुंच चुका था और पिछले महीने उसने मैट्रिक की परीक्षा दी। इस हफ्ते उसके मैट्रिक के परीक्षा का नतीजा आने वाला था।

जब मैट्रिक के नतीजे आए तो उसे पता चला कि उसने अपने स्कूल में टॉप किया है। स्कूल के शिक्षकों ने उसे और कई अन्य विद्यार्थियों को इनाम देने के लिए बुलाया। अनिल को इस बात का ज्ञात था कि इस बार भी उसे स्टेज पर बोलने के लिए बुलाया जाएगा। किंतु इस बार वह पहले वाला अनिल नहीं था जो स्टेज पर जाकर बोलने में हकलाता था। इस बार जब वह स्टेज पर गया तब उसने अपने डर से मुलाकात किया बाढ़ से हाथ मिलाया। उसने अपने स्पीच में एक बहुत बढ़िया बात कही की एक बहादुर व्यक्ति वह नहीं होता जिसे डर नहीं लगता परंतु वह व्यक्ति होता है जो अपने डर का सामना करता है। स्पीच खत्म होने के बाद सबने उसके लिए तालियां बजाईं।

इस बार जब अनिल स्टेज पर से उतर रहा था तब उसके अंदर शर्म के बजाय एक ऐसी हिम्मत थी जो उसके अंदर से जिंदगी भर तक नहीं जा सकती थी। इस बार वह अनिल से वह अनिल बन गया था जिसका अर्थ होता है वायु यानी की हवा जिसे कोई रोक नहीं सकता।

इस कहानी से हमें यह शिक्षा मिलती है कि जो व्यक्ति अपने डर पर काबू पाता है वही व्यक्ति जिंदगी में आगे बढ़ पाता है।

समय का सदुपयोग

ईशा राज
उच्चतर माध्यमिक
द्वितीय वर्ष
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

"समय किसी का दास नहीं , वह दास बनाया करता है।

जो समय को पहचानता है , वह रास रचाया करता है।"

समय गतिशील होता है। समय का चक्र निरंतर चलता रहता है। समय किसी की प्रतीक्षा नहीं करता । विधाता सभी प्राणी के जीवन में एक निश्चित समय देकर कर उसे इस धरती पर भेजता है। इसी निश्चित समय के अंदर मनुष्य को अपने सारे कार्य पूरे करने होते हैं। व्यक्ति का हर एक क्षण अमूल्य है। मनुष्य को समय की परवाह करनी चाहिए। अगर एक बार समय चला जाता है तो वह वापस लौट कर नहीं आता । संत कबीरदास कहते हैं कि :- "काल करे सो आज कर, आज करे सो अब ।

पल में परलय होएगी , बहुरि करेगा कब ॥

समय तथा मानव जीवन दोनों ही प्रकृति के अमूल्य निधि है । दोनों का तालमेल होना आवश्यक है। जो व्यक्ति समय के साथ चलना नहीं सिखता वह जीवन की दौड़ में पीछे रह जाता है । समय के साथ चलने वाला व्यक्ति ही सफलता, यश, सम्मान के कदम चूमता है। जो व्यक्ति समय को बर्बाद करता है समय एक दिन उसे बर्बाद कर देता है। प्रत्येक मनुष्य को समय का सदुपयोग करना आना चाहिए।

अतः समय अमूल्य है तथा हमें समय रहते अपने सारे कार्य पूरे कर लेने चाहिए।

आखिर मैं ही क्यों चुप रहूं

ईशा राज
उच्चतर माध्यमिक
द्वितीय वर्ष
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

यह उस समय की बात है जब मैं आठवीं कक्षा में पढ़ रही थी। एक दिन मैं ट्यूशन जा रही थी। अचानक से मुझे डर लगने लगा, ऐसा लगने लगा जैसे कुछ अनहोनी होने वाली है मेरे साथ। थोड़ी दूर जाने पर मैंने महसूस किया कि पीछे से कोई आ रहा है। एक साइकिल चलाकर लड़का आ रहा था, उसने मुझे धक्का मारने की कोशिश की। मैंने उस पर जोर से चिल्लाया और पूछा थका क्यों मार रहे हो? मुझसे बहस करने लगा, थोड़ी दूर से गई थी फिर भी मैंने साहस दिखाकर उसे बोला ठीक से चलाओ दिखाई नहीं देता? कुछ समय तक बहस चलते रहा। थोड़ी देर बाद वो चला गया। मेरी आंखों में आंसू आ गए थे अंदर से बहुत डर लग रहा था। मैं ट्यूशन करके घर जा रही थी उस वक्त भी थोड़ा सा डर लग रहा था। मेरा उतरा चेहरा देखकर मम्मी को संदेह हुआ। उन्होंने मुझसे पूछा लेकिन मैंने उन्होंने नहीं बताया। बार-बार पुछने पर मुझे बताना पड़ा कि एक लड़की से मेरी बहस हो गई। मुझे लगा मम्मी मुझे शाबाशी देगी क्योंकि मैंने खुद के लिए लरा और मैं सही थी। लेकिन मम्मी ने मुझे बोला तुमको चुप रहना चाहिए था इतना क्यों बोलती हो तुम। अगर तुम चुपचाप सुन लेती तो क्या हो जाता बहस करने की जरूरत नहीं थी। उस वक्त तो मैंने कुछ नहीं कहा, चुपचाप सुन लिया पर अंदर ही अंदर एक सवाल मुझे परेशान कर रहा था की मम्मी ने ऐसा क्यों कहा। आखिर मैं ही क्यों चुप रहूं??

मेहनत का फल

मुकेश
उच्चतर माध्यमिक
द्वितीय वर्ष
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

एक बार की बात है दो मित्र थे, राकेश और अमित। दोनों बेरोजगार थे। दोनों अपने परिचित गुरुजी के पास जाकर अपनी परेशानी बताते हैं और कुछ पैसा उधार पर मांगते हैं। गुरुजी दोनों को पांच-पांच हजार रुपये दे देते हैं और साथ ही यह भी कहते हैं कि तुम दोनों को ये पैसा दो से तीन महिनों के अन्दर लौटा देने होंगे। राकेश और अमित दोनों पैसों को लेकर वहाँ से चल देते हैं। रास्ते में राकेश बोलता है कि हमें इन पैसों से कोई अच्छा काम शुरू करना चाहिए, पर अमित कहता है नहीं अब हम कुछ दिनों के लिए अच्छी-अच्छी जगह पर घुमने जायेंगे और बहुत मौज और मस्ती करेंगे।

राकेश अपने काम में लग जाता है और अमित घुमने के लिए अच्छी-अच्छी जगह जाता है और वह सारा पैसा खर्च कर देता है। दो महिनें समाप्त होने के बाद दोनों मित्र अपने गुरुजी के पास जाते हैं। गुरुजी पहले अमित से पूछते हैं तुमने पैसों का क्या किया? अमित मुह लटकाकर बोलता है मेरे पैसे किसी ने धोखे से चुरा लिए। गुरुजी ने फिर राकेश से पूछा तुमने पैसों का क्या किया? राकेश ने कहा मैंने एक माली को परेशान देखा तो उसका सारा फूल खरीद लिया और उसको बाजार में जाकर बेचने लगा और उससे मेरे को भी लाभ होने लगा ऐसे करते-करते मैं बहुत पैसा कमाने लगा और एक बाजार में दुकान भी खरीद ली। इतना कहकर राकेश ने गुरुजी को मदद के लिए धन्यवाद कहा।

गुरुजी राकेश से बहुत खुश हुए और अमित से बोले अगर तुम भी समझदारी और मेहनत से काम करते तो तुम भी सफल जरूर होते।

इसीलिए मनुष्य को अपने पैसों की कीमत को समझना चाहिए और उसे सही जगह इस्तेमाल करना चाहिए जिससे हमारा लाभ हो सके।

मानवीय मूल्य : एक आवश्यक शिक्षा

आराधना सिंह
बी.कॉम षट छमाही
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

परिचय : मानव मूल्य एक ऐसी आचार संहिता या सदगुणों का समूह है जिसे मानव अपने संस्कारों तथा पर्यावरण के माध्यम से अपनाकर अपने निर्धारित लक्ष्यों की प्राप्ति हेतु अपनी जीवन शैली का निर्माण करता है तथा अपने व्यक्तित्व का विकास करता है। अर्थात् मानव मूल्य को अपनाकर हम पारिवारिक तथा सामाजिक क्षेत्रों में संतुलन बनाए रख सकते हैं।

संसार के मानवों को शिक्षा देती हुई गीता कहती है -

सुहृन्मित्रार्युदासीन मध्यस्थ द्वेष्य बंधुषु।

साधुष्वपि च पापेसु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥

अर्थात् स्वार्थरहित सबका हिट करने वाला सुहृद् , मित्र, बैरी, उदासीनता, मध्यस्थ द्वेष्य और बंधुगणों में और पापियों में भी समान भाव रखने वाला व्यक्ति अत्यंत श्रेष्ठ है।

आवश्यकता :- वर्तमान युग में मानवीय मूल्यों की आवश्यकता ज्यादा है क्योंकि आज भ्रष्टाचार करना सामान्य सी बात हो गई है। सरकार से छुपाकर कालधन रखनेवालों को चाणक्य समझा जाता है, किन्तु यह पूर्णतः असत्य है। चालाकी करना ही मानवीय मूल्यों का आधार नहीं है, अपितु उससे कितने तथा किसे, लाभ अथवा हानि होती है, इस विषय पर भी ज़ोर देना अधिक आवश्यक है।

अतः मानवीय मूल्य एक ऐसी नींव है। जिस पर समाज का कल्याण टिका हुआ है।

आधुनिक शिक्षा बनाम पारम्परिक शिक्षा

मेरे विचारानुसार शिक्षा मानवीय मूल्य का एक महत्वपूर्ण कारक है। शिक्षा के अंतर्गत मानवीय मूल्यों का सम्मिलित होना अति आवश्यक है। साथ ही इस विषय पर अधिक ज़ोर देना भी जरूरी है। यही कारण है की जब मानवीय मूल्यों की बात आती है तो हमारी पारंपरिक शिक्षा इस क्षेत्र में आगे साबित होती है, जहाँ गुरु केवल मौखिक तौर पर मानवीय मूल्यों का ज्ञान ही नहीं देते थे, बल्कि शिष्य का मन, मानवीय मूल्यों को पूर्ण रूप से स्वीकार करें इसके लिए व्यवहारिक परीक्षाएँ भी आयोजित करायी जाती थी।

इसके विपरीत यदि आज कुछ विद्यालयों में नैतिक शिक्षा पर अलग विषय है भी तो उसे केवल एक वैकल्पिक विषय बना दिया गया है। क्या इस भाव से छात्रों में मानवीय मूल्यों का विकास हो सकता है।

उत्तर है -

बिल्कुल नहीं ....

मानवीय मूल्य

निखिल मातोलिया
बी.कॉम द्वितीय छमाही
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

प्रस्तावना : मूल्यों का व्यक्ति के लिए अत्याधिक महत्त्व है। ऐसा इसलिए है क्योंकि वे अपने व्यवहार, स्वभाव और जीवन और अन्य लोगों के प्रति समग्र व्यवहार का निर्धारण है। हम अपने जीवन में जो निर्णय लेते हैं, वे काफी हद तक हमारे मूल्यों के आधार पर ही होता है।

हमारे जीवन के फैसले हमें और हमारे परिवार संगठन, समाज के साथ-साथ राष्ट्र को भी प्रभावित कराते हैं। अच्छे मूल्यों वाले व्यक्ति के आस-पास सभी व्यक्ति भलाई को ही देखते हैं। दूसरों और, एक मूल्यहीन व्यक्ति इन सब बातों में विफल है, और उसके आस-पास के लोगों के लिए भी एक समस्या पैदा कर सकता है।

मूल्यों का महत्त्व: मानवीय मूल्यों के अंतर्गत ईमानदारी, संपर्ण, आशावाद, शिष्टाचार, धैर्य, करुण, क्षमा, सहयोग, एकता, सम्मान, प्रेम और देखरेख आदि शामिल है। ये सभी मूल्य एक मज़बूत चरित्र का निर्माण करते हैं। अच्छे मूल्य व्यक्ति को विनम्र और विश्वासपात्र बनाते हैं। चाहे वह नौकरी में हो या व्यक्तिगत संबंध में हो। अच्छे मानवीय मूल्य रखने वाले व्यक्ति की पहचान उसके व्यक्तित्व में दिखती हैं। अच्छे सोच वाला व्यक्ति सकारात्मक सोच का निर्वाह करता है। साथ ही साथ प्रेम और आनंद फैलाता है। वह दूसरों की जरूरतों के बारे में विचार करता है। अपने जीवन में अच्छा करने के अलावा, ऐसे व्यक्ति अक्सर जब भी उन्हें मौका मिलता है तो दूसरों के उत्थान और मदद करते हुए देखे जाते हैं। ऐसा व्यक्ति स्वयं पर विश्वास रखता है और एकता के महत्त्व को भी समझता है। वह लोग अपना आपा आसानी से नहीं खोते और क्षमा करने में विश्वास रखते हैं। वह किसी भी संगठन के लिए एक मूल्यवान संपत्ति है।

निष्कर्ष : इस प्रकार मूल्यों का अत्याधिक महत्त्व है। अच्छे मूल्यों वाले लोगों की बड़ी संख्या निश्चित रूप से प्रगति करेगी। जिन लोगों में मूल्यों की कमी है उनकी अपेक्षा तेजी से विकास होगा। मानवीय मूल्य हमें एक व्यक्तिगत स्तर पर पौषण करने में हमें मदद करते हैं और हमें अपने चरित्र से परिचित कराते हैं। जिसकी मदद से हम अपने परिवेश को बेहतर बनाने के लिए आगे बढ़ते हैं।

संघर्ष

अभिषेक साहनी
बी.कॉम षट छमाही
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

जिन्दगी का रास्ता कभी
बना-बनाया नहीं मिलता है,
स्वयं को बनाना पड़ता है।
जिसने जैसा मार्ग बनाया
उसे वैसी ही मंजिल मिलती है।
मकान तो बन जाता है चार दीवारों से
परंतु घर बनाता है
सब्र, समझ, स्नेह और समझदारी से ।

ईमानदारी का महत्व

आयुष सिंह
उच्चतर माध्यमिक
द्वितीय वर्ष
के.सी दास कॉमर्स कॉलेज

ईमानदारी का अर्थ है सच्चा होना। ईमानदारी का अर्थ है जीवन भर सच बोलने की आदत विकसित करना। जो व्यक्ति अपने जीवन में ईमानदारी का अभ्यास करता है, उसका नैतिक चरित्र मजबूत होता है। एक ईमानदार व्यक्ति अच्छा व्यवहार दिखाता है, हमेशा नियमों और विनियमों का पालन करता है, अनुशासन बनाए रखता है, सच बोलता है, और समय का पाबंद होता है। एक ईमानदार व्यक्ति भरोसेमंद होता है क्योंकि वह हमेशा सच बोलता है। हम में से प्रत्येक ने ईमानदारी सबसे अच्छी नीति है वाक्यांश सुना होगा। यह वास्तव में एक बुद्धिमान वाक्यांश है। शायद हर बच्चा यह शिक्षा अपने माता-पिता से सीखता है। यह सुंदर शिक्षा अनादि काल से सिखाई जाती रही है। हालाँकि, इसका अभ्यास निश्चित रूप से कम हो गया है। लोग आजकल बहुत आसानी से झूठ का सहारा लेते हैं। इतना ही नहीं इन दिनों बड़े पैमाने पर भ्रष्टाचार हो रहा है। लोग बेईमान होकर दूसरों को धोखा देते हैं। नैतिक चरित्र के विकास के लिए एक प्रमुख घटक ईमानदारी है। ईमानदारी दयालुता, अनुशासन, सच्चाई, नैतिक अखंडता और अधिक जैसे अच्छे गुणों को विकसित करने में मदद करती है। झूठ बोलना, धोखा देना, विश्वास की कमी, चोरी, लालच और अन्य अनैतिक गुणों का ईमानदारी में कोई हिस्सा नहीं है। ईमानदार लोग जीवन भर ईमानदार, भरोसेमंद और वफादार होते हैं। ईमानदारी मूल्यवान है और यह अत्यंत महत्व की आदत है। ईमानदारी ज्ञान की पुस्तक में पहला अध्याय है; जैसे महान

व्यक्तित्व द्वारा कहे गए प्रसिद्ध उद्धरण हैं। यह किसी के जीवन में अभिन्न मूल्यों को बनाने, आकार देने और प्रेरित करने की क्षमता के कारण अच्छा है। सबसे पहले, ईमानदारी प्रामाणिकता को बढ़ावा देती है। ईमानदारी किसी की अपनी भावनाओं और विचारों को दर्शाती है। ईमानदारी निश्चित रूप से लोगों को यह जानने में मदद करती है कि आप वास्तव में कौन हैं। इसलिए, आत्म-अभिव्यक्ति में ईमानदार होना चाहिए। ईमानदारी दिल से डर को दूर करती है। यह व्यक्ति को साहसी और आत्मविश्वासी बनाता है। सच बोलने के लिए निश्चित रूप से बहुत बड़ी मात्रा में साहस की आवश्यकता होती है। सच बोलना वीरता की निशानी है। जो झूठ बोलता है वह कायर होता है। झूठ बोलना कम आत्मविश्वास की निशानी है।

